

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAĖÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ
INSTITUTÍ**

Filologiya fakulteti
Qaraqalpaq tili kafedrası
5111300 – Ana tili hám ádebiyatı
(Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı) bağdarı 4^b-kurs talabası

SALIEVA GÚLPARSHÍNNÍN

PITKERIW QÁNIGELIK JUMÍSÍ

TEMA: Qaraqalpaq tilinde qospalanĖan jay gáplerdi oqıtıw usılları

Talaba: _____ G.Salieva
Ilimiy basshı: _____ doc. D.Seydullaeva
Kafedra baslığı: _____ f.i.k. E.Allanazarov

Kafedranın 2019-jıl 10-maydagı májilis qararı menen qorĖawĖa ruxsat berildi (12-sanlı protokol)

Nókis - 2019

Mámleketlik attestaciya komissiyasınıń

QARARÍ:

5111300 – Ana tili hám ádebiyatı (Qaraqalpaq tili hám ádeiyatı) baǵdarı
4^b kurs studentı Salieva Gúlparsınıń «Qaraqalpaq tilinde qospalanǵan jay
gáplerdi oqıtıw usılları» temasındaǵı pitkeriw qánigelik jumısına

«_____»

Bahası qoyılsın

MAK baslıǵı:

_____ qolı

(f.i.sh.)

MAK aǵzaları:

_____ qolı

(f.i.sh.)

_____ qolı

(f.i.sh.)

_____ qolı

(f.i.sh.)

_____ qolı

(f.i.sh.)

_____ qolı

(f.i.sh.)

_____ qolı

(f.i.sh.)

_____ qolı

(f.i.sh.)

_____ qolı

(f.i.sh.)

MAK xatkeri:

M.Mambetmuratova

JOBA:

	Kirisiw	4
I BAP.	Qaraqalpaq tilindegi qospalanǵan jay gáplerdi oqıtıw	9
II BAP.	Feyil toplamlı jay gáplerdi oqıtıw	18
2.1.	Kelbetlik feyil toplamlı gáplerdi oqıtıw	20
2.2.	Hal feyil toplamlı gáplerdi oqıtıw	22
2.3.	Atawısh feyil toplamlı gáplerdi oqıtıw	22
III BAP.	Birgelkili, ayırımnanǵan, kiris hám qaratpa aǵzalı gáplerdi oqıtıw	24
3.1.	Ayırımnanǵan aǵzalı gáplerdi oqıtıw	24
3.2.	Birgelkili aǵzalı gáplerdi oqıtıw	24
3.3.	Kiris sózler, kiris sóz dizbekli hám kiris gáplerdi oqıtıw	27
3.4.	Kiritpe dúzilmeli gáplerdi oqıtıw	37
3.5.	Qaratpa aǵzalı gáplerdi oqıtıw	37
	Juwmaq	46
	Paydalanılǵan ádebiyatlar	50

KIRISIW

Xalıq bilimlendiriw tarawında oqıwshılardıń bilim alıwǵa bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttırıw, olardıń talantın hám qábiletin óz waqtında anıqlaw, rawajlandırıw hám kásip-ónerge baǵdarlaw ushın jeterli sharayatlar jaratıw arqalı ulıwma tálim beriw mekteplerinde oqıw-tarbiya islerin nátiyjeli shólkemlestiriwge qaratılǵan «Qıyın pánlerdi úyrenemen», «Úyren -úyret» hám «Salamat ortalıq-salamat jámaát» sıyaqlı innovacion keshe-kompleksi ámelge asırılıp kelmekte. Búgingi kúnde ilim-pán, texnika hám islep shıǵarıw tarawları tez rawajlanıp baratırǵanlıǵı bilimlendiriw mákemelerinde tálim-tárbiya sıpatın asırıw boyınsha oqıtıwdıń zamanagóy usıl hám metodların ámeliyatta qollanıw talap etilmekte. Tálim sıpatına tásir etiwshi eń zárúr faktor oqıtıwshınıń kásiplik sheberligi esaplanadı.

Demek, tálim tárbiyanıń sıpatlı nátiyjesi birinshi náwbette sıpatlı bilimge baylanıslı. Sıpatlı bilim bolsa jaqsı muǵallimge, oqıtıwshı hám tárbiyashıǵa baylanıslı. İnsan payda bolǵannan baslap tálim-tarbiya payda bolǵan. Tálim-tárbiya payda bolǵannan baslap ustaz-tárbiyashılardıǵa tiyis bolǵan wazıypalar hám talaplar artıp barǵan. Sonı este saqlawımız kerek «jaqsı» sóziniń artında barqulla izleniwshelik, shıdamlı hám joqarı nátiyjege erisken túsiniǵi turadı. Yaǵnıy jaqsı muǵallimniń jaqsılıǵı onıń miynetiniń jemisi, joqarı nátiyjege eriskenligi oqıwshıları hám jámiyette óz ornın tapqan shákirtleriniń kópligi menen bilinedi. Pedagogika innovatsiyada «Oqıtıwshılardıń sheberligi», «Zamanagóy oqıtıwshınıń kelbeti», «Oqıtıwshınıń kásiplik komponentligi» temalarında bir qatar ilimiy izleniwler ámelge asırılǵan. Bulardıń barlıǵı ilimiy tilde jazılǵan bolıp, ásirese «Zamanagóy oqıtıwshı qanday bolıwı kerek?» degen sorawǵa juwap izlegen.

Usı tarawda xalıq tálimi diziminde sıpatlı tálimdi tarqatıwda hámme oqıtıwshılar túsinetuǵın ápiwayı hám anıq tilde «Dars muhaddas» «Urgan-urgat» «Saǵlam muhit – saǵlom jamoa» «Uzliksiz va uzviy» sıyaqlı bir qatar innovaciollar ámeliyatta qollanıldı. Usı innovaciyalardıń dawamı sıpatında

«Jaqsı muǵallım-sıpatlı tálim» atlı metodik kompleksi usınılmaqta. Bul innovaciya aldınıǵı innovacıyalardan ózgesheligi aldınıǵı innovacıyalardı ózine tolıqtırǵan ózgesheligi hám olardı rawajlandırǵan, ózin-ózi bahalaw metodına ámel qılınıwı menen ózgeshelenedi. Joqarıdaǵılardan kelip shıqqan halda jaqsı muǵallım mına talaplarǵa iye bolıw lazım dep esaplaymız;

Óz pání boyınsha jaqsı kásiplik tayarlıqqa iye bolıwı (barlıq waqqıtta pánindegi metodikalıq jańalıqlardan xabardar bolıwı);

Sabaq barısında pedagogikalıq hám xabar-kommunikaciya texnikalardan óz ornında nátiyjeli paydalana alıwı;

Sabaqta qoyılǵan maqsetine erisiwi, sabaq barısında hár bir oqıwshınıń aqılıy hám ruwxıy rawajlanıwǵa jaǵday imkaniyat jaratıw;

Hár bir oqıtıwshınıń elektron úskeneler (kompyuter, fleshka, hám t. b) pání boyınsha, Mámleketlik tálim standartı, sabaq islenbesi, oqıw dástúrleri, tematikalıq kartası bolıwı hám de oqıtıwshı bular haqqında puqta bilimge iye bolıwı lazım;

Pán xanaları wázirlik usınısları tiykarında interaktiv usılda sabaqqa bárha tayar bolıwı;

Hár bir sabaqqa juwapkershilik penen puqta tayarlanıp kiriwi tiyis;

Oqıtıwshı sabaǵına kirgen kompetentli komissiya aldında, ózin joǵaltıp qoyıp, albirap qalmaw ushın tiyisli sharalar ilajlardı islew;

Pán dógerekleriniń nátiyjeli rawajlanıwına jaǵday jaratıw hám ámelge asırıw;

Ata-analar perzentleriniń tálim tárbiyasına kóbirek itibarın tartıw;

Oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵınan kelip shıqqan halda dógerekler shólkemlestiriw;

Insan hám ustaz sıpatında óz oqıwshıları hám kásiplerleri arasınada órnek bolıw (ortalıqta abıroy -itibarǵa iye bolıwı).

Oqıtıwshılar «Dars muhaddas» innovaciyasında tastıyıqlanǵanıday «Oqıtıwshınıń sabaqqa puqta tayarlıǵı bilimlendiriwdegi jetiskenligi hám

nátiyjesi» olar estetikasında barqulla rawajlandırılıp turıwı hám ámeliyatta soǵan qalıplesip barıwı zárúr.

1. Oqıtıwshınıń sabaqqa puqta tayarlıǵı:

Oqıtıwshınıń sabaqqa puqta tayarlıǵı tómendegi eki basqısttan ibarat:

A) Oqıtıwshınıń óz pánine ulıwma tayarlıǵı;

B) Oqıtıwshınıń hár bir sabaqqa kúndelikli tayarlıǵı;

Oqıtıwshınıń ulıwma tayarlıǵı hárdayım ámelge asırılatuǵın process bolıp, oqıw jılı baslanıwınan aldın tómendegilerdi óz ishine qamtıydı:

Mámleketlik tálim standartı, oqıw dástúri, oqıw rejesi hám olarǵa berilgen túsindiriw xatların úyrenip shıǵıw;

Ózi sabaq beretuǵın oqıw pánine tiyisli jańa ilimiy hám metodikalıq ádebiyatlardıń mazmunı menen tanısıw;

Tiyisli kórgizbe quralların, oqıw quralların úyreniw olardı qollana biliw;

Aǵla muǵallımlardıń is tájriybesin úyreniw, analizlew arqalı óz bilimin keńeytiw;

Kompyuter texnikasınan paydalanıw kónlikpesin rawajlandırıw, tájriybesin arttırıw, elektron sabaqlıqlar, tekst avtorları, «ZiyoNet» xabar bilimlendiriw portalında jaylasqan maǵlumatlardan nátiyjeli paydalanıw bolıp tabıladı.

Oqıtıwshınıń sabaqqa kúndelikli tayarlıǵı-eń tiykarǵı wazıypalardıń biri.

Xılcımızdıń danıshpan naqılına ámel qılǵan hámme «Úyren -úyret» qatnasıwshılarına usınıladı:

Biledi, kóbirek biliwge umtıladı-ol alımdur, onnan úyreniw gerek,

Bilmeydi, biraq bilmesligin biledi, ol úmitli insan, oǵan úyretiw gerek,

Bilmeydi, bilmesligin hám bilmeydi-ol uyqıdadur, onı oyatıw gerek.

Usı etaplardı basshılarǵa, oqıtıwshılarǵa, klass basshılarına hátte oqıwshılarǵa da qollanıw múmkin. Sebebi oqıtıwshı óz oqıwshısınıń talantın, qay biri «úmitli», qay biri uyqıda ekenligin biledi. Sonıń ushın búgingi kúnde

mashqalanı anıqlap, bazılarına úyretip, ayrımlarınıń qálbinde ózine isenimdi oyatıw lazım.

Gápler til iliminde qurılısı jaǵınan jay gápler hám qospa gápler bolıp bólinedi. Jay gáplerde baslawısh penen bayanlawısh arasında bir predikativlik qatnas boladı, al qospa gápler bir neshe predikativlik qatnastı bildiretuǵın gáplerden quraladı. Qospa gáptiń quramındaǵı hár bir gáp jay gápke tán bolǵan belgilerdi ózinde saqlaydı. Jay gápler óz gezeginde keńeytilgen hám keńeyilmegen jay gapler bolıp eki toparǵa bólinedi.

Keńeytilgen jay gáplerdiń quramına ekinshi dárejeli aǵzalı, sonday-aq keńeytilgen aǵzalı (feyil toplamlı), birgelkili aǵzalı, qaratpa, kiris, kiritpe qurılımlı gápler kiredi.

Temaniń aktuallıǵı: Qaraqalpaq tiliniń, basqa túrkiy tilleri sıyaqlı, ózine tán ózgeshelikleriniń biri - til biliminiń sintaksis tarawıda qospalanǵan jay gápler. Biziń jumısımızdıń jańalıǵı da sonnan ibarat, yaǵnıy shayır-jazıwshılarımızdıń shıǵarmalarındaǵı gáplerdiń quramı qalay jasalǵanlıǵı, jay hám qospa, sonday-aq qospalanǵan gáplerdiń grammatikalıq xızmetin úyreniw hám sol arqalı oqıwshılarǵa, tilshi muǵallimlerge qaraqalpaq tiliniń sintaksisin oqıtıwda jańa interaktiv usıllardan paydalanıwdıń metodların jaratıw bolıp tabıladı.

Jumıstıń maqseti hám wazıypası: Pitkeriw jumısınıń tiykarǵı maqseti talabalardı, oqıwshılardı, pán oqıtıwshıların til biliminiń mashqalalı túyinlerin tereńirek izertlewge hám óz betinshe pikirlep, sheshim qabıl etiwge baǵdarlaydı. Sonday-aq olardı ilimiy jumıs, sabaqlıq hám kórkem shıǵarma túrlerinde dúzilgen qospalanǵan jay gáplerdi tallaw, olardıń quramındaǵı feyil toplamlar, birgelkili aǵzalı gápler, ayrımlanǵan aǵzalı gápler, kiris hám kiritpe, qaratpa qurılmalar haqqında tolıq maǵlıwmat alıwdı úyreniwge baǵdarlaydı.

Izertlew obykti hám predmeti: Jumısıń tiykarǵı izertlew obykti B.Qutlımuratovtıń «Qaraqalpaq tilin oqıtıwdıń ayırım máseleleri»¹ hám M.Dáwletovtıń «Házirgi qaraqalpaq tilinde qospalanǵan jay gápler»² atlı monografiyası, D.Seydullaevanıń «Qaraqalpaq tilindegi kiris sózler, kiris sóz dizbekleri hám kiris gápler»³ dep atalǵan miyneti, M.Dáwletov, E.Dáwenovlardıń avtorlıǵındaǵı «Qaraqalpaq tili»⁴ segizinshi klass ushin arnalǵan mektep sabaqlıǵınan, sonday-aq jańa pedtexnologiyalar boyınsha A.Pirniyazovanıń «Qaraqalpaq tilin pedagogikalıq texnologiya tiykarında oqıtıw»⁵ hám Sh.Allaniyazova, J.Tañirbergenovlardıń avtorlıǵındaǵı «Qaraqalpaq tilin oqıtıwda innovatsiyalıq texnologiyalar»⁶ atamasındaǵı miynetlerden paydalanıp otırıp ilimiy izertlew jumısın dóretiwden ibarat.

Izertlew metodları hám usılları: Jumıstı izertlew metodları leksika–semantikalıq hám leksika–grammatikalıq.

Jumıstıń qurılısı hám tártibi: Jumıs qurılısı boyınsha kirisiw, úsh bap, juwmaqlaw hám jumıstıń sońında paydalanılǵan ádebiyatlar diziminen ibarat.

Orınlanǵan jumıstıń tiykarǵı nátiyjeleri: Hár bir oqıwshı, talaba qospalanǵan jay gáplerdi dúziwshi feyil toplamları, qurılmalar hám sózler haqqında tereń bilim alıwına múmkinshilik beredi.

Ulıwmalastırıwdıń nátiyjeleri: Qaraqalpaq til bilimindegi qospalanǵan jay gáplerdiń quramın, ayırmashılıqların hám oqıtıw barısında jańa pedtexnologiyalardan paydalanıw ózgesheliklerin sabaq ótiw dáwirinde úyretip barıwǵa baǵdarlaydı.

Qospalanǵan jay gápler mánilik hám strukturalıq jaǵınan baǵınıńlı qospa gápke uqsas boladı. Biraq feyil toplamları bir neshe sózden bolıwına

¹ Қутлымуратов Б. Қарақалпақ тилин оқытыўдың айырым мәселелери. Нөкис, 1976.

² Дәулетов М. Хәзирги қарақалпақ тилинде қоспаланған жай гәплер. Нөкис «Қарақалпақстан», 1976.

³ Сейдуллаева Д. Қарақалпақ тилиндеги кирис сөзлер, кирис сөз дизбеклери хәм кирис гәплер. Нөкис, 2007.

⁴ Дәулетов М., Дәуенов Е. Қарақалпақ тили. Сегизинши класс ушын сабақлық. Нөкис «Билим», 2006.

⁵ Pirniyazova A. Qaraqalpaq tilin pedagogikalıq texnologiya tiykarında oqıtıw. Nókis, 2009

⁶ Allaniyazova Sh., Tañirbergenov J. Qaraqalpaq tilin oqıtıwda innovatsiyalıq texnologiyalar. Nókis. “Bilim”. 2015.

qaramastan gáplik belgige iye bolmaydı. Olar bir neshe sózden quralıp bir túsinikti bildiredi. Bular gápte qanday da bir ózinshe topar bolıp keledi. Mánilik jaqtan bir sorawǵa juwap berip, intonaciyalıq jaqtan bir sóylenedi. Olar ayırımnanıp ta ayırımnanbay da qollanılıwı múmkin.

I BAP. QARAQALPAQ TILINDEGI QOSPALANĜAN JAY GÁPLERDI OQÍTÍW

Gápler til iliminde dúzilisi jaĝınan jay gápler hám qospa gápler bolıp bólinedi. Jay gápler baslawısh penen bayanlawısh arasında bir predikativlik qatnas boladı, al qospa gáplerde bir neshe predikativlik qatnastı bildiretuĝın gáplerden quraladı. Qospa gáptıń quramındaĝı hár bir gáp jay gáplerge tán bolĝan belgilerdi ózinde saqlaydı.

Jay gápler óz gezeginde keńeytilgen hám keńeytilmegen jay gápler bolıp eki toparĝa bólinedi.

Keńeytilgen jay gáplerdiń quramına ekinshi dárejeli aĝzalı, sonday-aq keńeytilgen aĝzalı (feyil toplamlı), birgelkili aĝzalı, qaratpa, kiris aĝzalı gápler kiredi.

Keńeytilmegen jay gáplerge tek bas aĝzalardıń qatnasında dúzilgen gápler kiredi. Mıs: Qıs keldi. Qar jawdı Keńeytilgen jay gáplerge bas aĝzalar menen ekinshi dárejeli aĝzalardıń qatnasıwında dúzilgen gápler kiredi. Mıs: Jer betin qalıń qar qapladı.

Sonday-aq keńeytilgen jay gáplerge birgelkili aĝzalı, ayırımnanĝan aĝzalı, qaratpa hám kiris aĝzaları bar, quramında feyil toplamlı keńeytilgen aĝzaları bar gápler kiredi. Bunday gápler házirgi qaraqalpaq tilinde qospalanĝan jay gápler dep júrgiziledi. Qospalanĝan jay gápler tuwralı til iliminde hár qıylı pikirler bar. Ayırım ilimpazlar bunday dúziliştegi gáplerdi jay gáp penen qospa gáptıń arasındaĝı gáptıń ayırıqsha bir túri retinde qaraydı (ayırıqsha sintaksislik dúzilis).

Sonday-aq H.A.Baskakov jay gáplerdiń keńeytilgen aĝzaları bar gáplerdi keńeytilgen aĝzalı jay gápler dep ataydı. Ol gáptıń strukturasındaĝı ayırım aĝzalardıń jay aĝza yaki sóz dizbegi formasında emes, al oborot formasında keliwin esapqa aladı hám jay gápler menen qospa gápler arasındaĝı sintaksislik konstrukciya dep esaplaydı.

Rus til ilimidegi, túrkiy tillerdegi (ózbek, qazaq hám t.b.) bul tema boyınsha pikirlerdi talqılay otırıp, qaraqalpaq tilinde M.Dáwletov birgelkili hám ayrımlanǵan aǵzalı, feyil toplamlı keńeytilgen aǵzaları bar, qaratpa hám kiris konstrukciyaları bar gáplerdi qospalanǵan jay gápler dep júrgizedi.

Sabaqtıń texnologiyalıq kartası

Talabalar sanı: 25	Waqtı: 2 saat
Oqıw sabaǵınıń forması	Kórgizbeli-ámeliy
Jobası:	<ol style="list-style-type: none"> 1. Qospalanǵan jay gápler haqqında túsinik. 2. Feyil toplamlı jay gápler. 3. Gáptiń ayrımlanǵan aǵzaları. 4. Gáptiń birgelkili aǵzaları. 5. Kiris sózler, kiris sóz dizbekleri, kiris gápler. Kiritpe dúzilmeler. 6. Qaratpa dúzilmeler
<p>Oqıw sabaǵınıń maqseti: Qaraqalpaq tilindegi qospalanǵan jay gápler boyınsha tolıq túsinik beriw, olardıń dúziliw jolların úyretiw</p>	
<p>Oqıtıwshınıń wazıypası:</p> <p>Oqıtıwshı qospalanǵan jay gápler haqqında keń túsinik beredi:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Qospalanǵan jay gápler túsiniginiń negizin ashıp beriw; 2. Feyil toplamlı gáplerdiń túrlerin úyretiw; 3. Gáptiń ayrımlanǵan aǵzaları hám onıń túrleri tuwralı túsinik beriw; 4. Gáptiń birgelkili aǵzaları hám ulıwmalastırıwshı sózler haqqında bilim beriw; 5. Kiris hám qaratpa dúzilmeli 	<p>Oqıw xızmetiniń juwmaǵı:</p> <p>Student tómendegilerdi biliwi kerek:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Qospalanǵan jay gáplerdiń qospa gápten ayırmashılıǵın; 2. Gáp aǵzalarınıń ayrımlanıw usılların; 3. Birgelikli aǵzalırdıń dúziliw jolların; 4. Ulıwmalastırıwshı sózlerdiń orın tártibin; 5. Kiris hám qaratpa dúzilmeli gáplerdiń qollanıw ózgesheligin úyrenedi.

gáplerdiń qollanıw ózgesheligi boyınsha túsinik beriw.	
Oqıtıw metodları hám texnikası	kórgizbeli, gúrriń metodı, tiykarǵı sorawlar
Oqıtıw quralları	Proektorı, vizual materiallar
Oqıtıw formaları	Birgelikte jumıs islew
Oqıtıw ornı	Oqıw xanası.

Baqıshlar waqtı	Iskerlik mazmunı	
	Oqıtıwshı	Oqıwshı
1-baqısh Kirisiw (3 min)	1.1. Sabaqtıń temasın aytıp ótedi, ádebiyatlar menen tanıstıradı. (1-qosımsha). 1.2. Temaǵa baylanıslı tekst tarqatıladı (2-qosımsha).	1.1. Tıńlaydı, temaniń tekstlerin aladı.
2-baqısh Tiykarǵı (35 min)	2.1. Tema boyınsha slaydlar prezentaciyası. (3-qosımsha) 2.2. Qospalangán jay gáplerdiń dúziliw jolların talqılawdı hám sorawlarǵa juwap beriwdi usınıs etedi. (4-qosımsha) 2.3. «Venn» diagramması tiykarında feyil toplamlı gápler, gáptiń ayrımlangán aǵzaları, gáptiń birgelkili aǵzaları, kiris hám qaratpa dúzilmelerdiń usasıq hám ayırmashılıqların anıqlawdı tapsıradı (5-qosımsha).	2.1. Tıńlaydı, jazıp aladı. 2.2. Tapsırmalardı orınlaydı, sorawlarǵa juwap beredi. 2.2. Dápterine «Venn» diagrammasın sızadı hám toltıradı. Mısallar keltiredi.
3-baqısh Juwmaqlawshı (7 min)	3.1. Insert kestegin toltırıw usınıladı (6-qosımsha). 3.2. Óz betinshe jumıslarǵa tapsırmalar beredi.	3.1. Insert tablicasını toltıradı. 3.2. Tapsırmalardı jazıp aladı.

Usınılgan ádebiyatlar:

1. Дәўлетов М. Ҳәзирги карақалпақ тилинде қоспаланған жай гәплер. Нөкис, 1976.
2. Dawletov A., Dawletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Sintaksis. Sabaqlıq. Nókis «Bilim» 2009.-296.
3. Dawletov M., Dawenov E., Qudaybergenov M. Qaraqalpaq tili. 8-klass ushın sabaqlıq. Nókis «Bilim» 2014.
4. Sayfullaeva R. va b. Hozirgi ózbek adabiy tili. –Toshkent, 2009.

Темаға байланışlı tekst

Gápler til iliminde dúzilisi jaǵınan jay gápler hám qospa gápler bolıp bólinedi. Jay gápler baslawış penen bayanlawış arasında bir predikativlik qatnas boladı, al qospa gáplerde bir neshe predikativlik qatnası bildiretuǵın gáplerden quraladı. Qospa gáptiń quramındaǵı hár bir gáp jay gáplerge tán bolǵan belgilerdi ózinde saqlaydı.

Jay gápler óz gezeginde keńeytilgen hám keńeytilmegen jay gápler bolıp eki toparǵa bólinedi.

Keńeytilgen jay gáplerdiń quramına ekinshi dárejeli aǵzalı, sonday-aq keńeytilgen aǵzalı (feyil toplamlı), birgelkili aǵzalı, qaratpa, kiris aǵzalı gápler kiredi.

Keńeytilmegen jay gáplerge tek bas aǵzalardıń qatnasında dúzilgen gápler kiredi. Mısalı: Qıs keldi. Qar jawdı Keńeytilgen jay gáplerge bas aǵzalar menen ekinshi dárejeli aǵzalardıń qatnasıwında dúzilgen gápler kiredi. Mısalı: Jer betin qalıń qar qapladı.

Bul tema boyınsha pikirlerdi talqılay otırıp, qaraqalpaq tilinde M.Dáwletov birgelkili hám ayrımlanǵan aǵzalı, feyil toplamlı keńeytilgen aǵzaları bar, qaratpa hám kiris konstrukciyaları bar gáplerdi qospanan jay

gápler dep júrgizedi. Házirgi qaraqalpaq tiliniń sintaksisinde keńeytilgen aǵzaları bar gápler feyil toplamlı gápler dep ataladı.

3-qosımsha

Tema boyınsha slaydlar prezentaciyası

GÁPTIŇ BIRGELKILI AǴZALARÍ

Gáp ishinde bir túrde kelip bir sintaksislik xızmette qollanılatuǵın, bir sorawǵa juwap beretuǵın sóz yamasa sóz dizbekleri gáptiń birgelkili aǵzaları delinedi.

Gáp ishinde birgelkili aǵzalar bir-biri menen dizbeklesip óz ara teń baylanısadı, al basqa sózler menen baǵınıǵı baylanısadı. Mıs:Qız gá ıqqa, gá órge qaraydı. **ıqqa, órge** dizbekli baylanıs, **ıqqa, órge qaraydı**-baǵınıǵılı baylanıs.

GÁPTIŇ AYÍRÍMLANǴAN AǴZALARÍ

Gáptiń ayırımnanǵan aǵzaları óziniń semantikalıq xızmetine qaray hám intonaciyalıq ózgesheligi menen ajıralıp turatuǵın sintaksislik konstrukciya.

Ayırımnanǵan aǵzalar ózi baylanıslı bolǵan sózge yamasa gápke qosımsha máni beredi, onıń mánilerin túsindirip intonaciyalıq jaqtan ayırımnanıp aytiladı. Misalı: Biziń awılda, Bórshi tawınıń eteginde, Qarateren kóli bar.

KIRIS SÓZLER, KIRIS SÓZ DIZBEKLERI HÁM KIRIS GÁPLER

Biz óz oy-pikirimizdi tırlawshıǵa (basqaǵa) jetkeriw ushm tiykarǵı sintaksislik birlik gáplerden paydalanamız, onda gáp mazmunına ózimizdiń de qatnasımızdı bildiremiz. Bul grammatikada kiris sózler arqalı ámelge asırıladı. Mısalı: Haqıyqatında, bul jerler toǵaylıq edi. Qullası, hámme nárese kewildegidey. Óziń bil, jol uzaq, saǵan barıp keliwge ádewir qárejet kerek.

KIRITPELER

Sóylewshi óz pikirini bayan etip turganda tiykarǵı gáptiń ulıwmalıq mazmunına qatnaslı eskertiw mánisinde qosımsha pikir keltiredi. Bunda qosımsha túsinik retinde keltirilgen gápler tiykarǵı gáptiń ishinde yamasa keyninde beriliwi múmkin. Mısalı: Ózinen kishkene eki qarındası (ol waqıtları olar júdá kishkene edi) Ájimurattıń sebebinen jılaǵan waqıtta ákesi olardı jubatıp aldına aladı.

QARATPALAR

Qaratpalar aytilajaq oy-pikirge tınlawshınıń dıqqatın awdarıw ushm qollanılatuǵın sóylewshiniń sózi. Qaratpalar adamǵa yamasa basqa da janlı yaki jansız zatlarǵa qaratıla qollanıwı múmkin. Olar dialoglarda, monologlarda, avtor gápinde, shaqırıq, úndewlerde kóp qollanladı. Mısalı:

O, qúdiretli shınar, keldim sálemge

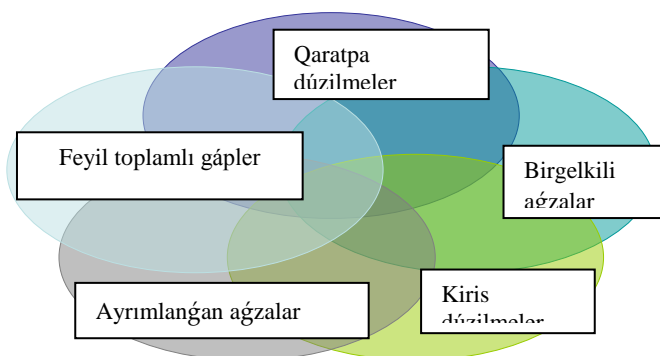
Shaqań shın doslıqtıń mehirciyası.

4-qosımsha

Sorawlar:

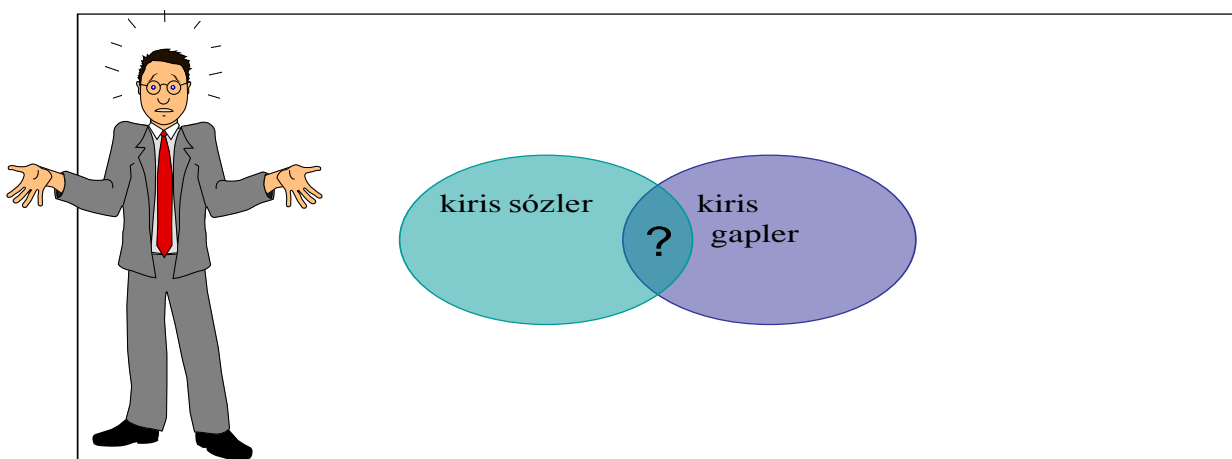
1. Qospalanǵan jay gáp degen ne?
2. Qanday jaǵdayda gápti qospalanǵan jay gápke aynaldırıwǵa boladı?
3. Qospalanǵan jay gáptiń ápiwayı jay gápten ayırmashılıǵı nede kórinedi?
4. Qaratpa hám kiris dúzilmelerliń qospalanǵan jay gáplerdi dúziwdegi áhmiyetin aytıp beriń.

5-qosımsha

Venn diagrammasın tómendegishe kóriniste de paydalandıq.

Venn diagramması

6-qosımsha

Insert kestesı boyınsha qospalanğan jay gáplerdi túsindiriw

❖ Sabaq barısında insert kestesin qollanıw taza tema boyınsha materialdı oqıwshılardıń ózlestirgenligin interaktiv belgiler sistemasın paydalanıw járdeminde anıqlaw ushın qollanıladı. Bul metodtı qollanıw oqıwshılarda tekst penen jumıs islewdiń nátiyjeligin, oylanıp oqıwdı, ótken material menen jańanıń baylanısın kórsetiw uqıplılıǵın arttıradı.

❖ Insert kestesiniń belgiler sisteması tómendegishe kóriniske iye bolıwı shárt: «V» – belgisi oqıwshılar burın bilgen mazmunǵa qoyıladı.

❖ «-» – (minus) belgisi oqıwshılardıń alǵan maǵluwmatı, alǵan bilimlerine qarsı mazmunǵa qoyıladı.

❖ «+» – (plyus) belgisi oqıwshılar ushın jańa bolǵan mazmunǵa qoyıladı.

❖ «?» – (soraw) belgi oqıwshılar ushın túsiniksiz, qosımsha maǵlıwmattı talap etetuǵın mazmunǵa qoyıladı.

❖ Insert kestesin qollanǵanda birinshi adım retinde kórsetilgen tema boyınsha «miyge hújim» júrgiziledi, ekinshi adım retinde berilgen mazmundı belgilerdi qollanıw járdeminde individual oqıw talap etiledi, úshinde adım retinde «miyge hújim» tiykarında alınǵan nátiyjeni oqıw tiykarında alınǵan mazmun menen baylanısta talqılanadı, tórtinshi adım retinde alınǵan maǵlıwmattı «Insert» kestesiniń túrinde sistemalastırıw kerek.

Bul metodtıń mazmunı oqıw procesinde oqıw materiallarınıń hárbir úzindisin bahalaw hám nátiyjelerdi qálem menen belgilep barıwdan ibarat. Ol tómendegishe orınlanadı: Oqıw materiallarınıń shetindegi ashıq orınǵa «V» belgisin qoyıń, eger oqıǵan nárseniń sizge burınnan málim yamasa oyınızǵa sáykes kelse: «-» belgisin, eger oqıǵan nárseniń siziń oyınızǵa yamasa burınnan bilgenińizge, bilimińizge qayshı kelse, al «+» belgisi oqıǵan nárseler sizge jańalıq bolǵanda qoyıladı. «?» belgisi oqıw atırǵan materialınıń túsiniksiz yamasa usı máselede anıǵıraq maǵluwmat alıwdı qálegen waqtınızda qoyıladı.

Solay etip, oqıw procesinde óz bilimlerińizge hám túsiniklerińizge qarap tórt túrdegi belgi qoyasız. Hárbir qatardı yamasa pikirdi belgilep barıw shárt emes. Bul belgiler arqalı siz oqıw materialı haqqındaǵı pikirinińizdi bildiresiz. Nátiyjede hárbir abzacta bir yamasa onnan kóbirek belgi payda boladı. Insert metodınıń mánisi oqıwshılar jańa materialdı burınnan belgili yamasa jańa túsinikli, yamasa qarsı pikirdi payda etken maǵluwmat sıpatında bahalawınan ibarat. Oqıwshılar oqıw barısında maǵlıwmattı ózlestiriwge sanalı qatnas jasawı ushın óz túsiniklerin qadaǵalap baradı. Sola etip, jańa informaciyanı

óz tájiriybesi hám bilimi menen baylanıstıradı, yaǵnıy pikirleydi. Sońınan oqıwshı alınǵan informaciyanı insert kestesı járdeminde tártipke salıwı múmkin.

Insert	V	+	-	?
Qospalanǵan jay gápler haqqındaǵı bilimlerime sáykes keledi.		+		
Qospalanǵan jay gápler haqqındaǵı bilimlerime qayshı keledi.		+		
Qospalanǵan jay gápler haqqında tolıq maǵlıwmat aldım.				?
Qospalanǵan jay gápler haqqında maǵlıwmatlar túsisniksiz, anıqlawdı, tolıqtırıwdı talap etiwshi materiall kerek.			-	

II BAP. FEYIL TOPLAMLÍ JAY GÁPLERDI OQÍTÍW

Feyil toplamlı gápler, tiykarınan, óziniń ekinshi dárejeli aǵzalarına iye boladı. Mısalı: Jerdiń zúraátliligin arttırıw-bas wazıypa. Bul gápte **arttırıw** tiykarǵı komponent, al **jerdiń**-anıqlawısh, **zúraátliligin**-tolıqlawısh sıyaqlı bolıp keledi, biraq olar bólinbey bir aǵza retinde qaraladı. Feyil toplamları basqarıwshı komponenttiń morfologiyalıq bildiriliwine hám semantikasına qaray hal feyil, kelbetlik feyil, atawısh feyil bolıp bólinedi.

Feyil toplamlı jay gáplerdi oqıtıw barısında jańa pedagogikalıq texnologiyalardıń usıların paydalanıw arqalı mektep oqıwshıların, akademiyalıq licey, kásip-óner kolledjleri menen joqarı oqıw orınları talabalarınıń kritikalıq pikirlewin hám olardıń sabaq barısında jedelligin kúsheytiw múmkinshiliklerin payda etiw ushın insert, ekige bólingen dápter, esse, klasster, aqıl hújimi, soraw-juwap, bilimin bekkemlew hám t.b. usıllardan paydalanǵan tuwrı boladı. Máselen, hal feyil yamasa kelbetlik feyil «Házirgi

qaraqalpaq til, morfologiya» páninde teoriyalıq jaqtan úyrenip bolǵannan keyin oqıwshı ámelde óz bilimin sınaw kerek, sebebi ol qospalangán jay gáptiń quramında qollanılǵan feyil toplamın hár tárepleme ańsat tawıp alıw ushın ilimiy bilimge iye bolıp qatnas jasaydı. Sonıń ushın biz birinshi gezekte klaster usılınan paydalanıp feyil toplamına neler kiretuǵının anıqlap alamız.

Klaster metodi

Klaster – bul málim bir tema boyınsha erkin hám anıq oylawǵa járdem beriwshi strategiya bolıp, pikirlewdiń tegis emes forması.

Klasterlerge ajratıw júdá ańsat.

1. Qaǵaz yaki taxtaniń ortasına tayanısh tiykarǵı sóz yaki gápti jazıp qoyıń.
2. Usı temaǵa baylanıslı qıyalıńızǵa kelgen barlıq sóz gáplerdi jaza baslań.
3. Pikirler keliwi menen olar ortasındaǵı baylanıslıqtı anıqlań, qáte haqqında oylamawǵa háreket etiń.
4. Berilgen waqıt dawamında qıyalıńızǵa kelgen pikirlerdiń barlıǵın jazıń.

Sabaqtı klaster metodında ótiw oqıwshılardıń bir temanı úyreniwden aldın pikirlew iskerligin jedellestiredi hám pikirlerdiń keńeyiwi ushın xızmet etedi. Sonday-aq, ótilgen temanı bekkemlew, jaqsı ózlestiriw, ulıwmalastırıw, tema boyınsha túsiniklerin sızıw arqalı kórsetedi.

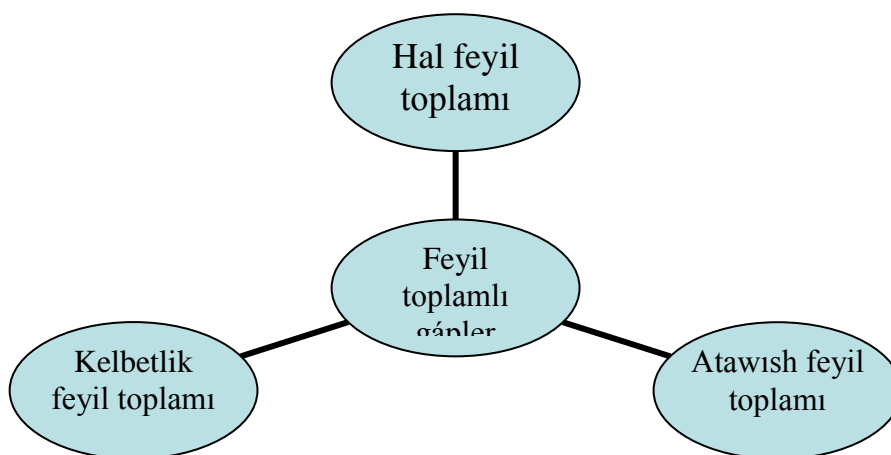
Klaster dúziwde mına talaplar qoyıladı:

1. Berilgen temaniń mazmunına baylanıslı túsinik haqqında sanamızǵa kelgen barlıq maǵluwmattı jazıw.
2. Pikirler tamam bolǵansha jazıwdı dawam ettiriw.
3. Ilajı barınsha pikirlerdiń izbe-izligi hám óz ara baylanıslıǵın kóbeytiwge háreket etiw.

Klasterge bóliwdi jeke túrde yaki topar aǵzaları menen birge qollanıw múmkin.

Bul metod oqıwshılardı bir temanı tereń úyreniwine járdem berip, oqıwshılardı temaǵa baylanıslı túsinik yaki anıq pikirdi erkin túrde izbe-izlik penen bir-birine baylanısqa halda tarmaqlarǵa bóliwge úyretedi.

Qaraqalpaq tilindegi qospalanǵan jay gápler temasın ótken waqıtta muǵallım tema haqqında keń maǵlıwmat beriwi kerek, sebebi oqıwshılar tema boyınsha tereń bilimge iye bolmasa klaster metodın paydalanıwǵa qıynaladı. Tema boyınsha jańa maǵlıwmat bergен jaǵdayda da muǵallım tiykarǵı figura xızmetin atqarıwı kerek. Biz qaraqalpaq tilindegi qospalanǵan jay gápler temasındaǵı pitkeriw qánigelik jumısın jazıw barısında usı klaster metodınan kóp paydalandıq, sebebi bul metod oqıwshılardıń pikirlewin jedellestiriw hám de keńeyttiriw ushın xızmet etedi. Sonday-aq, ótilgen temanı bekkemlew jaqsı ózlestiriw, uluwmalastırıw hám de oqıwshılardı sol tema boyınsha pikirlerin sızılma túrinde kórsetiwge úyretedi. Bul jaǵdaydı tómenдеgi slaydlarda kóriwińiz múmkin.

Bul usıl arqalı oqıwshılar feyil toplamlı gáplerge qanday toplamlar kiretuǵının anıqlap aladı. Mektep programmasında feyil toplamlı gápler haqqında segizinshi klaster ótilip, onda §12. Feyil toplamları haqqında túsinik. §13. Hal feyil toplamı. §14. Kelbetlik feyil toplamı. §15. Háreket atı feyil toplamı. §16. Feyil toplamlarınıń ayırılma hám ayırılma qollanıwı degen temalarda feyil toplamları haqqında maǵlıwmat beriledi.

2.1. Kelbetlik feyil toplamlı gáplerdi oqıtıw.

Kelbetlik feyiller hár túrli sózlerdi basqarıp kelip kelbetlik feyil toplamların dúzedi. Kelbetlik feyil jasawshı -ǵan//-gen, -qan//-ken, -tuǵın, -ar//-er,-r qosımtaları arqalı jasalǵan barlıq kelbetlik feyiller feyil toplamların dúziwi múmkin. Kelbetlik feyiller ataw formasında, seplik hám tartım jalǵawı jalǵanıw arqalı hám kómekshi sózler menen dizbeklesip kelbetlik feyil toplamların dúzedi. Bular hár qıylı keńeytilgen aǵzalar xızmeti atqarıp keledi.

-ǵan//-gen formalı kelbetlik feyil feyil toplamın dúziwde keń túrde qollanıladı. Ol bul toplamda eń tiykarǵı basqarıwshı sóz bolıp xızmet etedi. Bul feyil toplamı baslawısh, bayanlawısh, anıqlawısh, tolıqlawısh, pısıqlawısh xızmetinde de qollanıladı. Mısalı: 1. Amannıń qay qıyalda baratırǵanı maǵan belgisiz (T.Qayıpbergenov).

Oqıwshılardıǵa kelbetlik feyil toplamı bar gáplerdi variant formasında kespe qaǵaz arqalı tarqatıp, olardıń bilimlerin tolıqtırıp, sonday-aq kelbetlik feyil toplamlı gáplerdiń qanday aǵza xızmetinde kelgenin anıqlawǵa múmkinshilik beredi. Máselen:

1-variant

Tolıqlawısh xızmetinde: 1. Meniń qayda ketkenimdi hesh kim bilmewi kerek. 2. Seniń oqıwǵa kirgenińdi, oqıw pitkerip adam bolıp jumısqa aralasqanıńdi kóre almay ketti-á!

2-variant

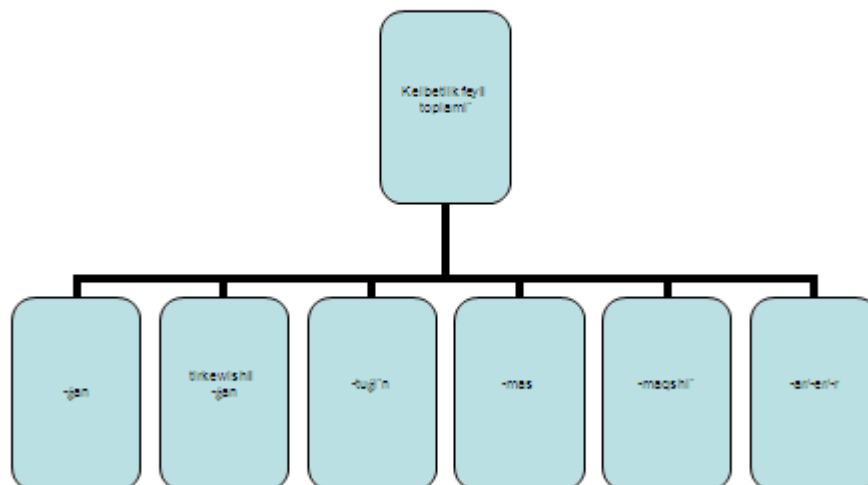
Anıqlawısh xızmetinde: 1. Dáslebinde orta qúrriń tawıp otırǵan olar bara-bara ekew ara sóylesiwge kiristi. 2. Usı waqıtqa shekem birge islesip kiyatırǵanlardıń jamanlıǵın kórgenim joq.

3-variant

Pısıqlawısh xızmetinde: 1. Otırısqa qızıńqıraǵannan keyin hámmesi ekew ara sózge ótti. 2. Kóp waqıttan beri kórmegenge tanımay qaldım.

Kelbetlik feyil toplamlı gáplerdi oqıtıw barısında bir qansha shınıǵıwlar berip, ekige bólingen dápter usılın paydalanǵan orınlı.

Kelbetlik feyil toplamı

2.2. Hal feyil toplamı gáplerdi oqıtıw

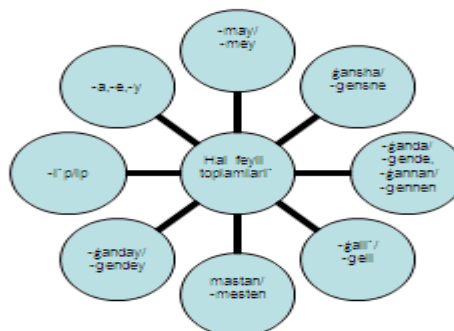
Hal feyiller hár túrli mánidegi tolıqlawısh hám pısıqlawısh mánidegi sózlerdi basqarıp hal feyil toplamın dúzedi.

Bunday toplamlar hal feyildiń barlıq formalarınan dúzile beriw múmkin. Mısalı: 1. Ol seni tún uyqısın tórt bókir, masaq terip asırıp edi. 2. Jaǵımsız dawısın esite sala ol úyden juwıra shıqtı. 3. Balasın kórmegenine ana tınım tappadı. 4. Jumamurattıń úyine kelgeli ákesiniń qabaǵı ashılmadı.

Bunday feyil toplamlar kóbinesi tolıqlawısh hám pısıqlawıshlar bolıp keledi (waqıt, sın, maqset, shárt, muǵdar).

Oqıwshılardıǵa hal feyil toplamı bar gáplerdi variant formasında kespe qaǵaz arqalı tarqatıwǵa yamasa óz betinshe gáp qurap, quramınan hal feyil formaların anıqlaw ushın taxtadan paydalanǵan jaqsı, sebebi oqıwshılar hal feyil qosımtaların aldınǵı klasslarda úyrengen.

Hal feyil toplamı

2.3. Atawısh feyil toplamı gáplerdi oqıtıw.

Atawısh feyil toplamı hal feyil hám kelbetlik feyil sıyaqlı basqa sózler menen dizbeklesip kelip atawısh feyil toplamın dúzedi. Atawısh feyiller hár qıylı formalarda kelip atawısh feyil toplamın dúzedi hám keńeytilgen aǵza xızmetin atqaradı. Olar ataw formasında, seplik jalǵawlap menen hám kómekshi sózler menen dizbeklesip kelip gáp aǵzaları xızmetin atqaradı.

-ıw//-iw forması atawısh feyil toplamı keńeytilgen aǵza xızmetinde qollanıladı.

Oqıwshılarga atawısh feyil toplamı bar gáplerdi variant formasında kespe qaǵaz arqalı tarqatıp, olardıń bilimlerin tolıqtırıp, bul arqalı atawısh feyil toplamlı gáplerdiń qanday aǵza xızmetinde kelgenin anıqlawǵa háreket etemiz. Máselen:

1-variant

Baslawısh xızmetinde: Óziń jónindegi shınlıqtı moyınlamaw-insaplıqtan emes.

2-variant

Bayanlawısh xızmetinde: Eń ullı doslıq –xalqına dos bolıw.

3-variant

Tolıqlawısh xızmetinde: Kim kitap penen doslasıwdı qálese, kitap onı aqıllı etedi.

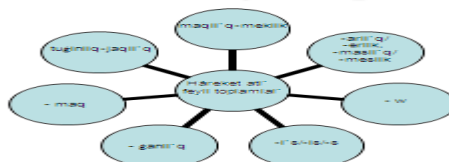
4-variant

Anıqlawısh xızmetinde: Sháriypa ortadaǵı ángimeni jalǵastırıwdıń ilajın taptı.

5-variant

Pısıqlawısh xızmetinde: 1. Ol óziniń ústi bası qus tútkendey bolıwına qaramastan, ulın júdá ıqshamlap kiyindiripti.

Atawısh feyil toplamı

III BAP. BIRGELKILI, AYÍRÍMLANĠAN, KIRIS HÁM QARATPA AĠZALÍ GÁPLERDI OQÍTÍW

3.1. AyırımlanĠan aĠzalı gáplerdi oqıtıw.

QospalanĠan jay gáplerdiń bir túri-bul ayırımlanĠan aĠzalı gápler. Gáptiń ayırımlanĠan aĠzaları óziniń semantikalıq xızmetine qaray hám intonaciyalıq ózgesheligi menen ajralıp turatuĠın sintaksislik konstrukciya.

Gáptiń ayırımlanĠan aĠzaları degenimiz-mánilik hám intonacyalıq jaqtan ayırımlanıp kelgen sóz yamasa bir neshe sózlerdiń toplamı.

AyırímlanĠan aĠzalar ózi baylanıslı bolĠan sózge yamasa gápke qosımsha máni beredi, onıń mánilerin túsindirip intonacyalıq jaqtan ayırımlanıp ayıladı.

Gáptiń ayırımlanĠan aĠzaları óziniń sintaksislik xızmetine qaray ayırımlanĠan ayqınlawısh, ayırımlanĠan anıqlawısh, ayırımlanĠan tolıqlawısh hám ayırımlanĠan pısıqlawıshlar bolıp keledi.

Oqıwshılarga ayırımlanĠan aĠzalar haqqında maĠlıwmat bergende shımıĠıwlar, tekstler tallatqan talapqa juwap beredi.

ShımıĠıw

1. Bir saparı, jazdıń ıssı kúniniń birinde, bala ózine arnalĠan tas qorshawdıń ishinde shomılıp atırĠanda, janbawırındaĠı jol menen shańĠıtıp kiyatırĠan mashinanı kózi shalıp qaldı. 2. Sol jılı, 2016-jıldıń jazında, men onıń menen tanıstım. 3. Jazda, qawın pisikte, hawa keshte de ıssı boladı. 4. Ol arqa rayonda, Shimbay rayonınıń Doslıq shirketler birlespesinde turadı.

3.2. Birgelkili aĠzalı gáplerdi oqıtıw

Gáptiń quramında bir túrdegi bólekler bir neshe bolıp keliwi múmkin. Mısalı: Hesh kim ya maqullamaydı, ya qasarıspaydı. MısaldaĠı **maqullamaydı, qasarıspaydı** sózleri gápte birdey formada kelip ekewi de bayanlawısh xızmetinde qollanĠan. Birgelkili aĠzalar predmet yaki hádiyselerge ayırıqsha dıqqat etilgende, birgelkili aĠzalarđıń hár birine grammatikalıq qosımtalar yamasa kómekshi sózler

jalǵanadı. Mısalı: Haw, biziń awıldıń mınaw qara bóriklileri ǵoy!-dep Esengeldige, Muxammedke hám Ájiniyazǵa qarap jımıyıp kúldi.

Birgelkili aǵzalırdı oqıtıw barısında «Qar boran» oyın usılınan qollanıwǵa boladı. Bunda oqıwshılardı tórt toparǵa ajıratıp hár bir toparǵa dánekerlerdi bólip beremiz hám tómendegishe tapsırmalardı orınlatamız. Bul arqalı toparlar qar topların (aq qaǵazdan domalaq formada jasalǵan) jıynap óz-ara jarıladı, al oqıtıwshı bahalap baradı.

Birinshi topar

1. Biriktiriwshı dánekerler: da, de, ta, te, menen, benen, penen, hám, taǵı, jáne hám de, taǵı da. Mısalı: 1. Ǵarrı da, bala da, kempir de tırbańlasıp úyleriniń aynalasıń qardan tazartıp atır. 2. Oqıwǵa ketetuǵın waqıt bolıp Atamurat penen Ayshagúl orınlarınan turdı.

Ekinshi topar

2. Qarsılas dánekerler: biraq, lekin, sóytse de, sonda da, degen menen qarsılas dánekerleri birgelkili aǵzalırdı baylanıstıradı. Mısalı: 1. Ol meni kórdi, biraq irkilmedi. 2. Ol esitkenlerin aytqısı keldi, lekin aytpadı.

Úshinshi topar

3. Awıspalı dánekerler: ya, yaki, yamasa, bolmasa, ya bolmasa hám t.b. Mısalı: 1. Balam, mineziń ya ákeńe, ya ájaǵańa usamadı ǵoy. 2. Ya jánjel, ya shawqım kóterilmeydi.

Tórtinshi topar

4. Gezekles dánekerler: gá, gáhi, gáde, bir, birese, birde, bazda. Mısalı: 1. Ol gá otradı, gá júredi. 2. Ya ózi, ya balası úyinde boladı.

Bunnan soń oqıwshılar óz betinshe mısallar qurap, birgelkili aǵzalırdı dánekerler arqalı baylanıstırıp, gápti quramı boyınsha tallaw jasaydı hám qospalanǵan jay gáptiń dúziliw jolların úyrenedi.

Gáptiń birgelkili aǵzaları birgelkili baslawısh, bayanlawısh, tolıqlawısh, anıqlawısh, pısıqlawısh bolıp keledi. Bul boyınsha da oqıwshılar shınıǵıw jumısın isleydi, al oqıtıwshı bahalap baradı.

Shınıǵıw

1. Bul kárpadaǵı eldiń birp sıyrıpası Qońırat betke, Qallıkólge, Kóklıkólge ketti de, geyparpası Xojelige ketti. 2. Bul shólistannan piyada túwe, qus ta ushıp óte almaytuǵın edi. 3. Apam da, aǵam da jumısqa ketip qalǵan. 4. Olar talasıp-tarmasıp egin egedi, tárbiyalaydı, orıp jıynaydı. 5. Ol Moskvada oqıǵan, kóp nárselerdi úyrenen. 6. Mektep baǵı kem-kemnen keńeyip hám kórkeyip baratıp. 7. Ol erte turıp, awqatlanıp, jumısına ketti. 8. Men ushın meniń Eshimbetim hám aqıllı, hám sulıw. 9. Sırtqı shapanı ózine sál qısqa law bolǵan menen keńlew. 10. Ol orta boylı, biyday reń, at jaqlı jigit. 11. Ol kisini kórgende Sánemniń de, Jumagúldiń de tınısı tartılıp tıshqan tesigi mın teńge boldı. 12. Orta boylı, arıq, at jaqlı, suwmańlaǵan, murtlı bala dalaǵa juwırıp shıqtı. 13. Hesh bolmasa el-jurt, qońsı-qobadan uyalıń. 14. Mátkárimbay jerdi, maldı, múlikti, baylıqtı kóbeytkisi kelgen. 15. Jumıstı baslamastan burın úy-ishiń menen, aǵayın-tuwǵanıń menen, qońsı-qobań menen oylas. 16. Sarıbydiń Shoraxanda, Petro Aleksandrovskiyde kóplegen dúkánları bar.

Bunnan tısqarı oqıwshılar pısıqlawıshlardıń mánisi boyınsha túrlerine tiykarlanıp dúzilgen kespe qaǵazlar ústinde jumıs alıp baradı, oqıtıwshı hár bir durıs islengen tapsırmaǵa baha qoyıp baradı.

1-kespe qaǵaz

Sın pısıqlawısh. 1. Qızıl jasıl bolıp, almaday qızarıp kún battı. 2. Ol russha, ózbekshe, qazaqsha, túrkmen she erkin sóyley aladı.

2-kespe qaǵaz

Waqıt pısıqlawısh. 1. Yarım aqshamda ma, tańniń aldında ma báybishe ruxsat bergennen keyin apası menen qızı dizilisip úyelerine keledi. 2. Bular Dányardıń kózinshe de ózi joqta da onıń minezine kúletuǵın edi.

3-kespe qaǵaz

Muǵdar dáreje pısıqlawısh. 1. Waqıt saatlap, kúnlep hám aylap ótip atır. 2. Bizler jiyi-jiyi kórisip hám tez-tez ushırasıp turdıq.

4-kespe qaǵaz

Sebep pısıqlawısh. 1. Adamlardıń jaqsı jasawı ushın, ónimli miynet islewi ushın jaǵdaylar jaratıw kerek.

5-kespe qaǵaz

Maqset pısıqlawısh. Adamlardıń kópshiligi tóle qazıp qonıs basıwǵa, qora soǵıwǵa qaldırıldı.

6-kespe qaǵaz

Shárt pısıqlawısh. Eger adam jiberip aytqızsa, kólik jiberip aldırsa baraman.

7-kespe qaǵaz

Qarsılas pısıqlawısh. Ol ózinshe kishkene bolıwına, jas bolıwına qaramastan júdá shaqqan.

3.3. Kiris sózler, kiris sóz dizbekleri hám kiris gáplerdi oqıtıw

Biziń pitkeriw qánigelik jumısımızda kiris dúzilmelerdi jańa usıl tiykarında oqıtıw boyınsha klaster, rezyume texnologiyadarına salıp ótıwdı maqul kórdik hám tómendegishe texnologiyalıq karta islep shıqtıq.

Túrkiy tillerindegi grammatikalıq ádebiyatlarda kiris dúzilmelerdiń morfologiyalıq jaqtan belgili sóz shaqapları hám sóz dizbekleri arqalı bildiriletuǵını sóz etiledi. Akademiyalıq sabaqlarǵa arnalǵan dástúriy grammatikalarda kiris dúzilmeler morfologiyalıq bildiriliwi jaǵınan eki toparǵa bólinedi:

1. Atawısh sózler toparı;
2. Feyil sózler toparı.

Atawısh sózler toparına kiris dúzilmelerdiń atlıq, kelbetlik, almasıq hám ráwıshlerden bolǵan túrleri, hal feyil sózler toparına feyildiń betlik formaları, infinitiv yamasa hal feyili sóz dizbekleri arqalı bildiriletuǵın túrleri kiritiledi.

Bul grammatikalarda tańlaqlardıń janapay hám dánekerlerdiń kiris dúzilme xızmetin atqaratılatuǵını kórsetilmeydi.

Kiris sózler hám kiris sóz dizbekleriniń morfologiyalıq ańlatılıw hár túrli, sonlıqtan da olardıń morfologiyalıq tábiyatın anıqlawda izertlewshilerdiń pikirleri de hár qıylı.

Pedagogikalıq ámeliyat dáwirinde jeke ózim kiris sózlerdi klaster metodi tiykarında oqıtıw ushın tómendegishe kórinis islep shıqtım hám bul oqıwshılarda zor qızıǵıwshılıq oyattı.

Sabaqtıń moduli

Tema	Kiris sózler, kiris sóz dizbekleri hám kiris gápler
Oqıwshılar sanı: 30	Waqtı: 1 saat
Oqıw saatınıń forması	Dástúriy
Jobası:	1. Kiris sózler 2. Kiris sóz dizbekleri 3. Kiris gápler.
Oqıw saatınıń maqseti: Qospalangán jay gáplerdegi kiris sózler, kiris sóz dizbekleri, kiris gápler haqqında maǵlıwmat beriw, olardıń intonaciyasın, irkilis belgilerin, stilin úyreniw.	
Oqıtıwshınıń wazıypaları: 1. Tema boyınsha talaslı pikirlerdi túsindiredi. 2. Prezentaciya isleydi. 3. Mektep sabaqlıǵındaǵı hám dástúriy grammatikalardaǵı termin máselesine keńinen toqtaydı.	Oqıw xızmetiniń juwmaǵı: Oqıwshı tómendegilerdi biliwi kerek: 1. Kiris sózler, kiris sóz dizbekleri hám kiris gáplerdiń morfologiyalıq bildiriliwin. 2. Sintaksislik baylanıs hám sintaksislik qatnaslardı. 3. Kiris sózler, kiris sóz dizbekleri hám kiris gáplerdiń stillik xızmeti.

Oqıtıw metodları hám texnikası	Prezentaciya, klaster, rezyume texnologiyası
Oqıtıw quralları	Proektor, informaciyalıq támiyinlew marker, skotch, qaǵaz betleri, doska, por.
Oqıtıw formaları	Kishi toparlarda jumıs islew
Oqıtıw shártleri	Kishi toparlar menen jumıs islewge beyimlesken oqıw xanası

Sabaqtıń texnologiyalıq kartası

waqtı, basqıshlar	Iskerligi	
	Oqıtıwshı	Talaba
1-basqısh Kirisiw (2 min)	1.1. Tema boyınsha ádebiyatlar menen tanıstıradı (1-qosımsha).	1.1. Tıńlawdı. Ádebiyatlar ardı jazıp aladı.
2-basqısh Tiykargı (40 min)	2.1. Proektor járdeminde prezentaciya isleydi. Venn diagramması kórsetiledi, kiris sóz hám kiris gáptiń uqsaslıq tárepi ashıladi (2-qosımsha). 2.2. Toparlarga bóliniwge tapsırma beredi. 2.3. Sabaqtı jedellestiriw maqsetinde «Rezyume» texnologiyasın ótkeredi. Hamme talaba qatnasıwın soraydı. (3-qosımsha). 2.4. Tema boyınsha ulıwma talıqlaw ótkiziledi.	2.1. Tıńlaydı. 2.2. Tapsırmalardı orınladı, toparlarǵa bólinedi. jupliqlarda talqılaydı, sorawlarǵa juwap beredi. 2.3. «Rezyume» texnologiyası boyınsha berilgen tapsırmalardı orınladı. 2.4. Óz pikirlerin bildiredi. Mısallar keltiredi.
3-basqısh	3.1. Oqıwshılardı bahalaydı.	3.1. Tıńlaydı, sorawlar

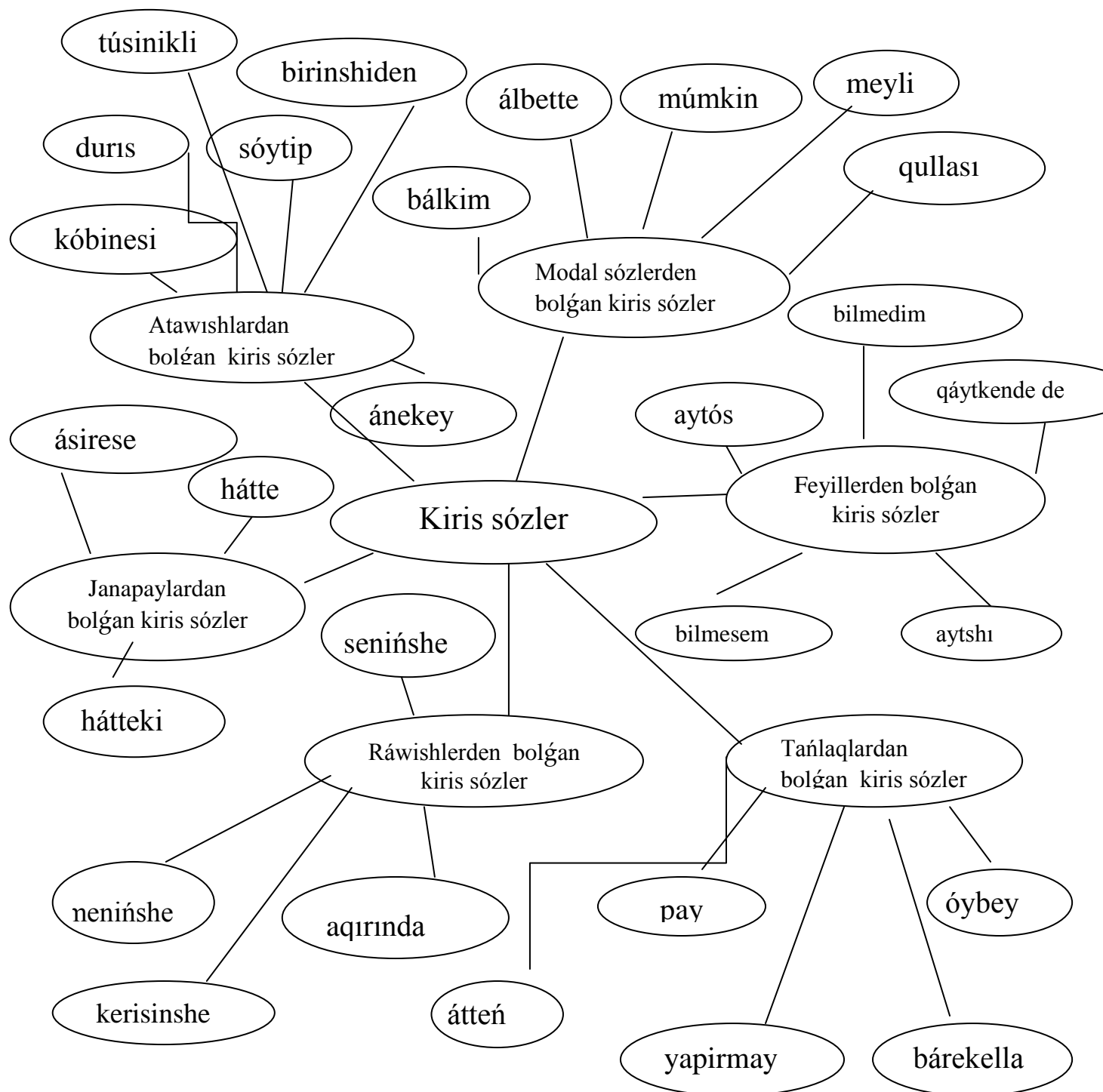
Juwmaqlawshı (3min)	3.2 Úy tapsırmasın beredi.	beredi, jazıp aladı.
------------------------	----------------------------	----------------------

1-qosımsha.

Ádebiyatlar:

1. Дәўлетов М. Хәзирги қарақалпақ тилинде қоспаланған жай гәплер. Нөкис-1976, «Қарақалпақстан» баспасы, 196-254-бетлер.
2. Dawletov A., Dawletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Sintaksis. Sabaqlıq. Nókis «Bilim» baspası, 2009. 150-156-бетлер.
3. Dawletov M., Dawenov E., Qudaybergenov M. Qaraqalpaq tili. 8-klass ushın sabaqlıq. Nókis «Bilim» baspası, 2014.
4. Сейдуллаева Д. Қарақалпақ тилиндеги кирис сөзлер, кирис сөз дизбеклери хәм кирис гәплер. Ташкент «Фан» баспасы, 2007.

Klaster metodu

«Rezyume» texnologiyası

Texnologiyağa táriypleme. Bul texnologiya quramalı, kóp tarmaqlı, múmkin bolğansha mashqalalı temalardı úyreniwge qaratılğan. Texnologiyaniń áhmiyetligi sonnan ibarat, bunda bir waqıtta ózinde temanı túrli tarmaqları boyınsha maǵlıwmatlar beriledi. Sol sebepten olardıń hár qaysısı óz aldında talıqlanadı. Máselen, unamlı hám unamsız, jetiskenligi hám kemshilikleri, paydası hám zıyanı.

Texnologiyaniń maqseti. Oqıwshılardıń erkin, óz betinshe hám sın pikirlewge, jámáát bolıp islewge, izleniwge, pikirlerin jámlep, olardan teoriyalıq hám ámeliy túsiniq payda qılıw, jámáátke óz pikirini ótkiziw, onı maqullawğa, qoyılğan mashqalanı sheshiwde hám temaǵa ulıwma túsiniq beriwde ótilgen temalardan iyelegen bilimlerde qollay alıwğa úyretedi.

Texnologiyanı qollanıwı. Seminar, ámeliy hám laboratoriyalıq sabaqlarda jeke tártipte (yaki kishi toparlarǵa) ótkiziw hám úygi qollanıwda múmkin.

Sabaqta qollanılatuǵın qurallar. A-3 formatdaǵı qaǵaz betleri (topar sanına qarap) tayarlanǵan tarqatpa materiallar, marker.

Sabaqtı ótkiziw tártibi.

Oqıwshılardıń ulıwma sanına qarap 5-7 adamnan ibarat kishi toparlarǵa bóliń.

Texnologiyaniń maqseti hám ótkiziw tártibi menen tanıstırıw hám hár bir kishi toparǵa qaǵazdıń joqarǵı bóliminde jazılğan qaǵazlardı, yaki tiykarǵı mashqala, onnan ajratılğan oqıw mashqalaları hám olardı sheshiw jolları belgilengen, juwmaq jazba bayan etiletuǵın qaǵazlar tarqatalıda.

Hár bir topar aǵzaları olarǵa túsken qaǵazlardaki mashqalalardıń jetiskenligi hám kemshiligin anıqlap, óz pikirlerin marker járdeminde jazba bayan etedi. Jazba bayan etilgen pikirler tiykarında sol mashqalanıń sheshimini tawıp, eń qolaylı varianttı tawıp ulıwma juwmaq shıǵaradı.

Kishi topar aǵzalarınan tayarlanǵan material jámaát tárepinen shıǵıp aytıp beredi. Oqıp esitiriledi, biraq juwmaqlawshı bólim menen tanıstırmaydı.

Oqıtıwshı basqa kishi toparlardıń shıǵıp sóylewlerin juwmaqlap beriwin soraydı, óz pikirlerin bildiredi hám juwmaqlaydı.

Oqıtıwshı toparlar tárepinen berilgen pikirlerge yaki juwmaqlarǵa qosımsha pikirin bildiredi, olardı bahalaydı soń sabaqtı juwmaqlaydı.

Oqıwshılardıń ózlestirgen temaǵa sáykes mısallar jıynap kespe qaǵazlar járdeminde ótilgen temanı bekkemlew jaqsı nátiyje beredi. Onıń ushın topar oqıwshılarınıń hár qaysısına bir kespe qaǵazdan usınamız hám berilgen mısallardaǵı kiris sóz, kiris sóz dizbegi, kiris gáplerdiń morfologiyalıq ańlatılıwın belgilewin tapsıramız. Kespe qaǵazlar tómendegishe:

1-kespe qaǵaz

1. Báلكim, sen eń sońǵı baqsı shıǵarsañ.

Biz hám sońǵı tıńlawshıńız bolarmız (I.Yusupov).

2. Shaması, ol qısqı sessiyadan gúllán imtixanların aǵla bahalarǵa tapsırǵan bolıwı kerek (!.Qarlıbaev).

3. Haqıyqatında da, sol kúni Jámiyla dáslepki topqa kiriwden-aq, óziniń shala agitator ekenin moyınladı (K.Sultanov).

2-kespe qaǵaz

1. Durıs, ómir adamǵa bir ret beriledi, biraq ólim de adamǵa bir ret beriledi (Sh.Seytov).

2. Demek, ómir óziniń mazmunlıǵı menen bahalanıladı, ótken kúnler menen emes (Sh.Seytov).

3. Menińshe, poeziya menen muxabbat algebranıń máselelerine usaydı, sheshimi kitaptıń eń izinde beriledi (T.Qayıpbergenov).

3-kespe qaǵaz

1. Men bul isti, birinshiden, tezletiwim kerek, ekinshiden, janaplardıń ǵazabı qaytqanday túрге keltiriwim kerek (Q.Áwezov).

2. Shında, Serjanovqa óziniń qanatların ózi kesken sıyaqlı kóringen menen onıń sebepleri ótken quraltayda sóylegen Dáwletovtıń sózleri edi (T.Qayıpbergenov).

3. Ras, sen basqalarǵa qaraǵanda, haq niyetli, jigerli, ekonomikanı jetik biletuǵın adamsań, biraq seni quwatlawshılar joq (T.Xalmuratov).

4-kespe qaǵaz

1. Gosh jigitke namıs kerek, ar kerek (Berdaq).

2. Az sanlı bolıp qalǵanımızǵa sebep, sol eń jaman qásiyetlerdiń juqpalı kesel bolıp tuqım quwalawınan shıǵar? (T.Qayıpbergenov).

3. Tilekke qarsı, biziń zamanlaslarımızdıń kópshiligi sizge usamaydı (T.Qayıpbergenov).

5-kespe qaǵaz

1. Iniyattıń túsiniwınshe, Baymurat Esemuratovtıń jańa direktordan gúmanı da, úmiti de kúshli (A.Áliev).

2. Orazdıń aytıwı boyınsha, bunday tayarlıq seniń ótinishiń menen bolǵanına isenbewge múmkinshiligim qalmadı (T.Qayıpbergenov).

3. Aǵamıń aytıwına qaraǵanda, men ol waqıtta ele jas ekenmen (O.Xojaniyazov).

6-kespe qaǵaz

1. Bir jaǵınan, bir-birińizden irgeńizdi úzbeń, uzaqqa baspań, ekinshi jaǵınan, júregińiz tastan bolmasın (S.İsmaylov).

2. Meniń baxtıma, sen barlıq waqıtta pán niyetli, tvorchestvo adamı ediń, sabaq bergeninde oqıwshılarǵa tek faktlerdi aytıp, olardıń hár qaysısı hár qıylı bahalawı ushın erkinlik beretuǵın ediń (T.Qayıpbergenov).

3. Seniń oyınsha, men hesh nárseni bilmeytuǵın birew ekenmen ǵoy (Ó.Ayjanov).

7-kespe qaǵaz

1. Sonıń menen birge, qarakól terisin tapsırıwdıń rejesin qww procentke orınladı (Erkin Qaraqalpaqstan).

2. Oylap qaraǵanda, bul «jetip bara almawdıń» artında shıǵarmaları menen elge xızmet etiwdi tilegen shayırdıń «qosıqlarınan siyasiy qáte tawılıp qala ma?» degen ándiyshesi turǵan sıyaqlı (M.Jumamuratova).

3. Irazı bolıń, ólmesek kórispek nesip etsin, topıraqtan tısqarı bolsańız, xabarıńızdı bildirersizler (O.Bekbawlov).

8-kespe qaǵaz

1. Jolińız bolsın, arıslan tulǵalı, lekin sharshaǵan dana biy (T.Qayıpbergenov).

2. Rasın aytqanda, biziń hár birimiz ózimizdi ózimiz aldap jasap júrippiz (T.Qayıpbergenov).

3. Anıǵın aytqanda, bul kóshe óz tariyxında asfal:t degenniń ne ekenin sirá kórmegen (T.Xalmuratov).

9-kespe qaǵaz

1. Ne qılsın, ol barǵansha oylandı, barıp oylandı (T.Qayıpbergenov).

2. Meyli, qalay bolsa da, ásirlerge ortaқ oy menen aǵıp baratırman (S.Sáliyev).

3. Ulıwma alǵanda, sol ádetleri menen aynaladaǵılarǵa ısıq hám mehirli kórinetuǵın da edi (T.Qayıpbergenov).

10-kespe qaǵaz

1. Bilayınsha oylaǵanda, tolqın dawıldan keyin tınıwǵa tiyisli ǵoy, al Araldıń bılaǵaydan sońǵı mınaw tolqını kem-kemnen qızadı, órshelenip shapshıydı (Á.Tájimuratov).

2. Olay bolsa, meniń aytqanlarımıdı uqtıń ba, balam? – dedi (Ó.Ayjanov).

3. Usılay etip, adam kúshin kóbeytsek erteń ónim kóbeymekshi (Ó.Ayjanov).

11-kespe qaǵaz

1. Solay etip, sen ele bilmeyseń, kózimdi ashıp tilgek kelgeli beri tis jarıp bir awız sóz aytpadım (Á.Atajanov).

2. Meniń pámlewimshe, ol Buxareste turatuǵın shıǵar deymen (A.Bekimbetov).

3.–Meniń oyımsha, jańa direktor Qudaybergen ǵarına da, meni de durıs túsinedi (T.Qayıpbergenov).

12-kespe qaǵaz

1. Men, áweli quday, qala berse, usı axun atańnıń arqasında ǵana tyurmadan bosap shıqtım (A.Bekimbetov).

2. Bárinen de beterin ayt, dúmshe molla, dinshillerdi nıpqırt etkenin ayt! (A.Tájimuratov).

3. Ras, adam ózin esheyin nárese menen-aq baxıtlı sezse boladı (T.Qayıpbergenov).

13-kespe qaǵaz

1. Haqıyqatında, jubayın tańlaǵanlardıń bári de qızdıń sulıwlıǵına, jigittiń kórkine, minezine qaraydı.

2. Ol durıs, biraq jubay tańlawǵa bular azlaw der edik (I.Qaraqulov).

3. Irasında, Embergenniń tilegi de usılay (T.Qayıpbergenov).

14-kespe qaǵaz

1. Tuwrıdaǵı, liykin hár jerdiń óz tası tárezisi bar (P.Qadırov).

2. –Báلكim, bulardıń ishki oy-sezimleri de biri birine usamas, – dep qıyalınan ótkerdi Dáwletov (T.Qayıpbergenov).

3. Itimal, ol bunı tanımay qalǵan shıǵar (U.Pirjanov).

15-kespe qaǵaz

1. Yasha, kim ekenin men endi bildim (I.Yusupov).

2. Tilegimizge bola, onıń oqıwı da zor bolıp shıqtı (M.Nızanov).

3. Gastrolǵa jan dep bara alar edim,

Átteń, bara almayman, siz ayıp kórmeń (I.Yusupov).

3.4. Kiritpe dúzilmeli gáplerdi oqıtıw

Kiritpe gáplep sóylewshi óz pikirini bayan etip turǵanda tiykarǵı gáptiń ulıwmalıq mazmunına qatnaslı eskertiw mánisinde qosımsha pikir keltiredi. Bunda qosımsha túsinik retinde keltirilgen gápler tiykarǵı gáptiń ishinde yamasa keyninde beriliwi múmkin. Mısalı: 1. Ózinen kishkene eki qarındası (ol waqıtları olar júdá kishkene edi) Ájmurattıń sebebinen jılaǵan waqıtta barıp, ákesi olardı jubatıp aldına aladı.

Kiritpe qurılımlar haqqında mektep sabaqlıǵında sóz etilmeydi, biraq olar da qospalanǵan jay gáplerdiń quramında keledi. Sonlıqtan olar haqqında bir qansha túsinik berip, oqıwshılardıń ózlerine mısallar dúzdirip temanı bekkemlew lazım.

3.5. Qaratpa aǵzalı gáplerdi oqıtıw

Qaratpa aǵzalar ayılajaq oy-pikirlerge tınlawshınıń dıqqatın awdarıw ushın qollanılatuǵın sóylewshiniń sózi. Qaratpalar adamǵa yamasa basqa da janlı yaki jansız zatlarǵa qarata ayılıwı múmkin. Qaratpalar dialog, monologlarda, avtor gápinde, shaqırıq, úndewlerde kóp qollanıladı. Mısalı: Al, jigitle, tayar bolıp turıńlar.

Mektep sabaqlıǵında qaratpalar tómendegishe temalar arqalı berilgen: §28. Gáptiń qaratpa aǵzası. §29. Qaratpa aǵzanıń morfologiyalıq bildiriliwi. §30. Qaratpa aǵzanıń intonaciyası hám irkilis belgileri. §31. Qaratpa aǵzanıń stillik ózgesheligi.

Bul temanı ótiw barısında kórgizbe qurallardan paydalanamız. Onda qaratpalardı gáp ishinen tawıp, morfologiyalıq bildiriliwin anıqlaymız.

Sabaqtıń texnologiyalıq kartası

Tema	Qaratpalar haqqında túsinik
Oqıwshılar sanı 25	Waqtı 1 saat
Oqıw saatınıń forması	Gúrriń hám «BBB» metodu

<p>Jobası:</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Qaratpalar haqqında ulıwma túsinik. 2. Qaratpalardıń leksika-semantikalıq túrleri. 3. Qaratpalardıń morfologiyalıq bildiriliwi. 4. Qaratpalardıń stilistikalıq xızmetleri. 5. Qaratpalardıń gáptiń basqa aǵzaları menen qatnası, baylanısı, orın tártibi hám intonaciyası.
<p>Oqıw saatınıń maqseti: Qaratpalar haqqında ulıwma túsinik beriw. Olardıń intonaciyasın, irkilis belgilerin, stillik xızmetin úyretiw.</p>	
<p>Oqıtıwshınıń waziiypaları:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Qaratpalar haqqında ulıwma túsinik beriw. 2. Qaratpalardıń gáptiń basqa aǵzaları menen qatnası, baylanısı, orın tártibi hám intonaciyası tuwralı pikir júrgiziw. 3. Qaratpalardıń leksika-semantikalıq túrlerin túsendiriw. 4. Qaratpalardıń morfologiyalıq ańlatılıwı. 5. Qaratpalardıń stilistikalıq xızmetleri keńinen ashıp beriw. 	<p>Oqıw xızmetiniń juwmaǵı: Student tómendegilerdi biliwi kerek:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Qaratpalardıń intonaciyasın, irkilis belgilerin, stillik xızmetin. 2. Qaratpalardıń gáp aǵzası bola almaytuǵının. 3. Qaratpalardıń leksika-semantikalıq, morfologiyalıq ańlatılıwın.
<p>Oqıtıw metodları hám texnikası</p>	<p>Gúrriń hám «BBB» metodı</p>
<p>Oqıtıw quralları</p>	<p>Proektor, informaciyalıq támiyinlew, doska.</p>
<p>Oqıtıw formaları</p>	<p>Kollektivlik toparlarda islesiw</p>
<p>Oqıtıw shártleri</p>	<p>TOQ menen islewge auditoriya</p>

Sabaqtıń texnologiyalıq kartası

<p>Basqışlar</p>	<p>Iskerlik mazmunı</p>
------------------	-------------------------

waqti	Oqitwshı	Talaba
1-basqısh Kirisiw (3 min)	1.1. Sabaqtıń teması aytıp ótedi, ádebiyatlar menen tanıstıradı. (1-qosımsha) 1.2. Temaǵa baylanıslı tekst tarqatıladı. (2-qosımsha).	1.1. Tıńlaydı, lekciya tekstlerin aladı.
2-basqısh Tiykargı (40 min)	2.1. Toparlardıń bólinbeydi, lekciya teksti hám óziniń kóz-qarasınan qaratpalardı talqılaydı. 2.2. Sorawlarǵa juwap beriwdi usınıs etedi. (3-qosımsha) 2.3. «BBB» metodi. Usıldı orınlap bolǵannan keyin juwmaq jasaladı. (4-qosımsha).	2.1. Tıńlaydı. 2.2. Sorawdi talqılaydı hám juwap beredi. 2.3. Mısallar keltiredi. 2.4. Dápterine «BBB» metodın sızadı hám óz pikirlerin bildiredi.
3-basqısh Juwmaqlawshı (2 min)	3.1. Kelesi sabaqtıń teması hám jobasın usınadı. 3.2. Oqıwshılardı bahalaydı, úy tapsırmasın beredi.	3.1. Tapsırmalardı jazıp aladı.

(1-qosımsha)

Ádebiyatlar:

1. Дәўлетов М. Хәзири қарақалпақ тилинде қоспаланған жай гәплер. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1976-жыл, 257-290-бетлер

2. Dawletov A., Dawletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Sintaksis. Sabaqlıq. Nókis «Bilim» 2009-jıl, 158-164-detler.

3. Махмудов Н., Нурманов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (Синтаксис) «Ўқитувчи» нашриети 1995-жыл, 115-133-бетлер

4. Нурманов А., Махмудов Н., Ахмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси «Фан» нашриети. 1992-жыл 80-89-бетлер

Temaǵa baylanıslı tekst

Qaratpalar sóylewshiniń sózine qatnasıp adam yamasa basqa bir obyektlerdi bildiredi. Olar, tiykarınan, leksika-semantikalıq jaqtan adam yamasa adamǵa qatnaslı sózler, janlı hám jansız predmetler, tábiyat qubılıslarınıń atamaların bildiretuǵın atlıq sózlerge qatnaslı aytıladı.

Qaratpalar tiykarınan adamlardı shaqırıw, buyırıq, soraw bergende ózine qaratıw, sonday-aq emocional-ekspressivlik mánige iye kontekstlerde xoshametlew, maqtaw, jek kóriw, kek etiw sıyaqlı qatnaslardı hám sóylewshiniń tıńlawshıǵa degen kóz-qarasın bildiriw ushın xızmet etken. Mısallar:

-Qaraqulaq, ne qılıp júirseń-dedi Begis. - Ha, juwındıxor! Ólimińdi kim soraydı seniń.

- Maqsım bala, qorıqpay túrgele ber, xanniń hámiri boyınsha moynıńda kesilgen arqan ekinshi iret moynıńa túspeydi (T.Qayıpbergenov)

Leksika-semantikalıq ózgesheliklerine qaray qaratpalar úshke bólinedi:

- 1) Adamǵa qatnaslı qaratpalar;
- 2) Janlı maqluqlarǵa qatnaslı qaratpalar;
- 3) Jansız predmet, tábiyat qubılıslarına qatnaslı qaratpalar⁷

Adamlarǵa qaratılǵan qaratpalar qollanılıwına qaray ekige bólinedi:

- 1) Tıńlawshıǵa qaratılǵan qartpalar
- 2) Sóylewshiniń ózine qaratılǵan qaratpalar⁸

I. Tıńlawshıǵa qaratılǵan qaratpalar.

Olar kóbinese jekke tıńlawshıǵa hám kópshilik tıńlawshıǵa qaratıla aytıladı. Mısallar: 1) Til degen buwınsız, Qabıl aǵa, erk berseń kete beredi.

2) Aymurat, sen dalaǵa shıǵıp qonaqlarǵa awqat ǵamlastırmaysañ ba? (T.Qayıpbergenov).

⁷ Даўенов Е, Даўлетов М., Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Нөкис «Билим», 1992, 382-бет

⁸ Даўлетов М. Хәзирги қарақалпақ тилинде қоспаланған жай гәплер. Нөкис «Қарақалпақстан», 1976, 269-бет

3) Xalayıq, xalayıq, qulaq salıńlar! Usı aydıń ortası «bir-birewge miriwbet kún...»

Tıńlawshıǵa qaratılǵan qaratpalar leksika-semantikalıq mánilerine qaray tómendegi túrlerge bólinedi:

1. Adamnıń atı hám familiyasın bildiriwshi qartapalar:

1. Dospan, aytshı, bereket tap, búgin bul jaǵadan Mırjıq ótpedi me?
2. –Joq, joq Aydos biy,-dedi Mırjıq qızıp,-sen sol qarshıǵa bolıp ushsań, biz eki qanatıńbız, qanatıńa oq tiyip jorgalar kún tuwsa, eki ayaǵıńbız.

2. Tuwısqanlıq qatnas bildiriwshi qaratpalar

1. – Adam qusqa megzeydimish, ras pa, **aǵa**
– Ne zárúrligi bolıp qaldı, **qızım**
2. – Ho, ho Jiyen, zor kórineseń, ras zorlıǵıńdı bileyin mina sorawıma juwap ber.

3. Kásip-óner hám mamanlıqtı, sonday-aq hámel hámxızmetin, ataq hám dárejeni, laqaptı bildiriwshi qartaplar:

1. Xojayınıńa ayt, usta,-dedi maman.
2. Qáne, jasawıllar, endi bizdi xannıń ózine bassañ, dedi de atınıń dizginin bir jasawıldıń ústine tasladı.

4. Jaqınlıq-doslıq mánisindegi qaratpalar:

1. -Húrmetli mehmonlar, meniń palwan tórem keshikti.
2. Aydostıń dáwleti maǵan ótsin dedim, qoshshım.

5. Húrmet-sıylasıq mánisindegi qaratpalar

1. Bunday mákannan binayı ómirinde ayırılıp bolmas, aqsaqal.
2. Miyrim júzli adamlar, az ǵana sabır qılıńlar.

6. Jınıs bildiriwshi qartpalar:

Qoy, ǵarrı, jumbaǵ qıla bermey aytshı, biyler asıǵıs qusaydı, -dedi kempiri

7. Erkeletiw-kishireytiw mánisindegi qaratpalar:

1. Aydosjan, hám shúyinshi sorap, hám toyǵa másláhát qılıwǵa keldim,- dedi kútá álpayım.

2. Nabada dúnyaǵa qızıǵıp ótirik sóyler, suǵanaqlıq qılar kún tuwsa, babalarımınıń ruyxı bar de poyla, meni oyla, baxıtsızban de oyla, **qozım**.

8. Ayaw-ashınıw mánisindegi qaratpalar:

Kózsiz gúbelekler,-dedi ol gúbirlenip, otqa súńgip ketetuǵınıńızǵa pámińiz jetpeydi...

9. Jek kóriw, sógiw hám ayıplaw mánisindegi qaratpalar:

1. -Ho tili kesilgir,-dedi Begis mısqıllı kúlki menen.

2. Zańǵar urlıqtı sen emes, biz islegendey baqırasań-á!-dedi Begis

10. Kek etiw mánisindegi qaratpalar:

1. Ladan kúshik, sen sóyleme, dep jekirindi Aydos.

2. - Qızı úyge kirmey atırıp ákesiniń sózin sóylediń be, shóje qoraz

II. Sóylewshiniń ózine qaratılǵan qaratpalar

Bul mánidegi qaratpalar tilde júdá kem ushırasadı. Sóylewshiniń ózine qartalılǵan qartpalar shayırlardıń ózshine qarta sóylew arqalı sırtqı dúnyaǵa, óz zamanına bolǵan hár túrli sezimlerin bildiredi. Bul mánidegi qaratpalar, til faktlerinde, kóbinese poeziyalıq shıǵarmalarda ushırasadı:

1. Omar, sóyle qayǵı etpe qamıqpa,

Qıya shólde árman menen jabıqpa (Omar shayır)

2. Áy, Aydos, Aydos, saqal-shashín aǵargansha neshe qátelespediń – Bárhá óziń jol tabar ediń, jáne jol tap.

Kórip ótkenimizdey neytral tekstlerde qartpalar tek adamǵa qarata, oniń atı, tuwısqanlıǵı, tituli hám t.b. aytilatuǵın bolsa, emocional-ekspresivlik mánige iye tekstlerde qartpalar tek ǵana atap qoymay, sol atalǵan adamnıń sıpatlamasın da beredi hám hár qıylı stilistikalıq kórkemlikke de iye boladı: 1) Túrgel, súyikli biradarım, túrgel, ulım. Dushpan jaqınlap, aqırǵı demde turǵanımda hámirimdi tárk qılar ma dep edim, qılmadıń. 2) Kelinshek jawlıǵın kóterip: - Usılar, dedi,-Xalayıq, káramatlı Xiywa xanınıń adamları, bolǵan shınlıqtı aytayın.

(3-qosımsha)

Sorawlar:

1. Qaratpa sózler ne ushın qollanıladı?
2. Olardı til iliminde izertlegen ilimpazlar kimler?
3. Qaraqalpaq til biliminde qaratpalar qanday sóz shaqaplarınan boladı?
4. Atlıq hám substantivlesken atlıqlardan bolǵan qatpalarǵa mısallar keltiriń.
5. Qaratpalar awızeki hám jazba stildiń qaysı túrinde kóp qollanıladı?
6. Kórkem ádebiy stilde qaratpalar jek kóriw, kek etiw, mısqıllaw, mensinbew emociyasına baylanıslı qollanılgan túrlerin kórsetiń.

(4-qosımsha)

«BBB» metodi

Bul metod oqıwshılardı óz betinshe pikirlewge úyretedi, bilimlerdi ózlestiriwge juwapkershilikke hám qızıǵıwshılıqqa tárbiyalaydı.

Bul ushın oqıtıwshı taxtanı úsh bólekke bóledi yamasa qollarındaǵı dápterdi yaki betti úsh bólekke bóliwin soraydı. Birinshi bólekke «Bilemen», ekinshi bólekke «Biliwdi qáleymen», úshinshi bólekke «Bilim aldım» dep jazadı. Keyin oqıwshılardı yaki studentlerge «Sóz dizbekleri» degen tema boyınsha nelerdi biletuǵının «Bilemen» bólegine jazıwdı soraydı. Oqıwshılar

sóz dizbekleri boyınsha bilgenlerin jazıp bolǵannan keyin jáne nelerdi biliwdi qáleytuǵının soraydı. Oqıwshılar bergen sorawlar «Biliwdi qáleymen» bólegine jazıladı. Bunnan keyin oqıtıwshı sóz dizbekleri boyınsha maǵluwmatlar jazılǵan, aldın ala tayarlanǵan tekstti oqıwshılarǵa tarqatıp shıǵadı. Oqıwshılar tekst penen tanısıp bolǵan soń pikirlesiwge ótedi, jańa maǵluwmat haqqında bir-biri menen pikirlesedi. Oqıtıwshı oqıwshılardan qanday jańa maǵluwmat alǵanlıǵın soraydı hám «Bilip aldım» bólegine jazıwdı tapsıradı. Keyin pikirler uluwmalastırılıp juwmaq jasaladı.

Bul metodtan «Qaratpalar haqqında túsinik» temasın ótkende paydalansaǵ boladı. Bunın ushin muǵallım taxtanı úsh bólekke bóledi. Birinshi bólegine «Bilemen», ekinshi bólegine «Biliwdi qáleymen», úshinshi bólegine «Bilip aldım» dep jazadı. Keyin oqıwshılarǵa qarata, kim «Qaratpalar» haqqında ne biletuǵınlıǵın soraydı hám oqıwshılar pikirin «Bilemen» dep atalǵan qatarǵa jazadı. Klasta pikirler juwmaqlanǵannan keyin oqıwshılarǵa qarata jáne «Qaratpalar» haqqında taǵı nelerdi biliwdi qáleytuǵının soraydı. Oqıwshılardıń bergen sorawların taxtanıń «Biliwdi qáleymen» degen bólegine jazadı. Oqıwshılardıń sorawları juwmaqlanǵannan keyin muǵallım «Qaratpalar» haqqında maǵluwmatlar jazılǵan, aldınnan tayarlanǵan tekstlerdi oqıwshılarǵa tarqatıp shıǵadı. Oqıwshılar tekstler menen tanısıp shıqqannan keyin pikirlesiwge ótedi, jańa maǵluwmatlardı bir-biri menen bólisedi. Muǵallım oqıwshılardan «Qaratpalar» haqqında jáne qanday maǵluwmatlarǵa iye bolǵanlıǵın soraydı hám «Bilip aldım» degen qatarǵa jazadı. Keyin úsh qatardı uluwmalastırıp, birgelikte juwmaq shıǵarıladı. Máselen:

Bilemen	Biliwdi qáleymen	Bilip aldım
Qaratpalar sóylewshiniń sózine qatnasıp adam yamasa basqa bir obyektlerdi	Qaraqalpaq til bili-minde qaratpalar qanday sóz shaqap-larınan boladı? Qaratpalar awızeki hám	Qaratpalar tiykarınan adamlardı shaqırıw, buyırıq, soraw bergende ózine qaratıw, sonday-

<p>bildiredi. Olar, tiykarınan, leksika-semantikalıq jaqtan adam yamasa adamğa qatnaslı sózler, janlı hám jansız predmetler, tábiyat qubılıslarınıń atamaların bildiretuǵın atlıq sózlerge qatnaslı aytıladı.</p>	<p>jazba stildiń qaysı túrinde kóp qollanıladı? Kórkem ádebiy stilde qaratpalar jek kóriw, kek etiw, mısqıllaw, mensinbew emosiya-sına baylanıslı qollanılama?</p>	<p>aq emocional-ekspressivlik mánige iye kontekstlerde xoshametlew, maqtaw, jek kóriw, kek etiw sıyaqlı qatnaslardı hám sóylew-shiniń tıńlawshıǵa degen kóz-qarasın bildiriw ushın da xızmet etetuǵının hám stillik qollanıwın bilip aldım.</p>
---	--	---

Juwmaq

Oqıtıwshılar «Dars muhaddas» innovaciyasında tastıyqlanğanınday «Oqıtıwshınıń sabaqqa puqta tayarlıǵı bilimlendiriwdegi jetiskenligi hám nátiyjesi» olar estetikasında barqulla rawajlandırılıp turıwı hám ámeliyatta soǵan qalıplesip barıwı zárúr.

1. Oqıtıwshınıń sabaqqa puqta tayarlıǵı:

Oqıtıwshınıń sabaqqa puqta tayarlıǵı tómendegi eki basqısttan ibarat:

a) Oqıtıwshınıń óz pánine ulıwma tayarlıǵı;

b) Oqıtıwshınıń hár bir sabaqqa kúndelikli tayarlıǵı;

Oqıtıwshınıń ulıwma tayarlıǵı hárdayım ámelge asırılatuǵın process bolıp, oqıw jılı baslanıwınan aldın tómendegilerdi óz ishine qamtıydı:

Mámleketlik tálim standartı, oqıw dástúri, oqıw rejesi hám olarǵa berilgen túsindiriw xatların úyrenip shıǵıw;

Ózi sabaq beretuǵın oqıw pánine tiyisli jańa ilimiy hám metodikalıq ádebiyatlardıń mazmunı menen tanısıw;

Tiyisli kórgizbe quralların, oqıw quralların úyreniw olardı qollana biliw;

Aǵla muǵallimlerdiń is tájriybesin úyreniw, analiz qılıw arqalı óz bilimin keńeytiw;

Kompyuter texnikasınan paydalanıw kónlikpesin rawajlandırıw, tájriybesin arttırıw, elektron sabaqlıqlar, tekst avtorları, «ZiyoNet» xabar-bilimlendiriw portalında jaylasqan maǵlumatlardan nátiyjeli paydalanıw bolıp tabıladı.

Oqıtıwshınıń sabaqqa kúndelikli tayarlıǵı - eń tiykarǵı wazıypalardıń biri.

Xalqımızdıń danıshpan naqılına ámel qılǵan hámme «úyren -úyret» qatnasıwshılarına usınıladı:

biledi, kóbirek biliwge umtıladı - ol alımdur, onnan úyreniw kerek,

bilmeydi, biraq bilmesligin biledi, ol úmitli insan, oǵan úyretiw kerek,

bilmeydi, bilmesligin hám bilmeydi - ol uyqıdadur, onı oyatıw kerek.

Usı etaplardı basshılarǵa, oqıtıwshılarǵa, klass basshılarına hátte oqıwshılarǵa da qollanıw múmkin. Sebebi oqıtıwshı óz oqıwshısınıń talantın, qay biri «úmitli», qay biri uyqıda ekenligin biledi. Sonıń ushın búgingi kúnde mashqalanı anıqlap, bazılarına úyretip, ayırımlarınıń qálbinde ózine isenimdi oyatıw lazım.

Jańa pedagogikalıq texnologiyalardıń hár qıylı usılların paydalanıw mektep oqıwshıları, akademiyalıq litsey menen kásip-óner kolledjleri hám joqarı oqıw orınlarınıń talabalarınıń sabaq waqtındaǵı aktivligine alıp keledi. İnsert, ekige bólingen dápter, klasster, esse hám t.b. usıllar arqalı oqıwshılardıń óz betinshe oylaw qábiletleri rawajlanıp baradı, olardıń erkin pikirlew, kritikalıq pikirlew qábiletleri rawajlanadı. Bunnan tısqarı temanı ótkende tek sabaqlıq penen sheklenip qoymastan oqıtıwshı jańa usıllardı óz betinshe payda etkeni jón.

Gápler til iliminde qurılısı jaǵınan jay gápler hám qospa gápler bolıp bólinedi. Jay gáplerde baslawısh penen bayanlawısh arasında bir predikativlik qatnas boladı, al qospa gápler bir neshe predikativlik qatnastı bildiretuǵın gáplerden quraladı. Qospa gáptiń quramındaǵı hár bir gáp jay gápke tán bolǵan belgilerdi ózinde saqlaydı. Jay gápler óz gezeginde keńeytilgen hám keńeytilmegen jay gápler bolıp eki toparǵa bólinedi.

Keńeytilgen jay gáplerdiń quramına ekinshi dárejeli aǵzalı, sonday-aq keńeytilgen aǵzalı (feyil toplamlı), birgelkili aǵzalı, qaratpa, kiris, kiritpe qurılımlı gápler kiredi.

Biziń jumısımızdıń tiykarǵı maqseti oqıwshılardı til biliminiń mashqalalı túyinlerin tereńirek izertlewge hám óz betinshe pikirlep, sheshim qabıl etiwge iytermeleydi. Sonday-aq olardı ilimiy jumıs, sabaqlıq hám kórkem shıǵarma tillerinde dúzilgen qospalanǵan jay gáplerdi tallaw, olardıń quramındaǵı feyil toplamlar, birgelkili aǵzalı gápler, ayırımlanǵan aǵzalı gápler, kiris hám kiritpe, qaratpa qurılımlar haqqında tolıq maǵlıwmat alıwdı úyreniwge

baǵdarlaydı. Bul arqalı qospalangán jay gáplerdi oqıtıwdıń hám tereńirek bilim beriwdiń jańa formaların úyrenedi.

Qospalangán jay gápler haqqında orta bilim beriw mektepleriniń 8-klass ushın sabaqlıǵında keń túrde maǵlıwmat berilgen. Hár bir temadan keyin tákirarlaw ushın sorawlar, shınıǵıwlar hám ótilgenlerdi tákirarlaw boyınsha test sorawları berilgen. Ayırıqsha ayta ketetuǵın jaǵday, hár bir mektep sabaqlıǵında til ósiriw (Awızsha hám jazba túrde) tapsırmalar berilgen. Bular oqıwshınıń bilimin rawajlandıradı.

Bizniń jumısımızda sóz etilgen feyil toplamlı gáplerdi, birgelkili aǵzalı gáplerdi, ayırılmaǵan aǵzalı gáplerdi, qaratpalardı, kiris hám kiritpe qurılımlardı ótiw barısında shınıǵıw hám kespe qaǵazlardan, sonday-aq kórgizbeli qurallardan paydalanıw, «Qar boran», «Venn diagramması», «Insert tablicası», «BBB metodi», oyın usılları, toparǵa bólinip jarıs ótkiziw túrleri haqqında sóz etildi. Bunnan tisqari jańa pedtexnologiya tiykarında, máselen, mektep oqıwshıların, akademiyalıq licey, kásip-óner kolledjleri menen joqarı oqıw orınları talabalarınıń kritikalıq pikirlewin hám olardıń sabaq barısında jedelligin kúsheytiw múmkinshiliklerin payda etiw ushın insert, ekige bólingen dápter, esse, klasster, aqıl hújimi, soraw-juwap, básike hám t.b. usıllardan paydalanıp oqıwshılarǵa qospalangán jay gápler haqqında bir qansha bilim beriwge boladı dep esaplaymız.

Pitkeriw qánigelik jumısımızdıń tiykarǵı maqseti talabalardı, oqıwshılardı til biliminiń mashqalalı túyinlerin tereńirek izertlewge hám óz betinshe pikirlep, sheshim qabıl etiwge iytermeleydi. Sonday-aq olardı ilimiy jumıs, sabaqlıq hám kórkem shıǵarma tillerinde dúzilgen qospalangán jay gáplerdi tallaw, olardıń quramındaǵı feyil toplamlar, birgelkili aǵzalı gápler, ayırılmaǵan aǵzalı gápler, kiris hám kiritpe, qaratpa qurılımlar haqqında tolıq maǵlıwmat alıwdı úyreniwge baǵdarlaydı. Bul arqalı qospalangán jay gáplerdi oqıtıwdıń hám tereńirek bilim beriwdiń jańa formaların úyrenedi.

Qospalangán jay gápler haqqında orta bilim beriw mektepleriniń 8-klass ushın sabaqlıǵında keń túrde maǵlıwmat berilgen. Hár bir temadan keyin tákirarlaw ushın sorawlar, shınıǵıwlar hám ótilgenlerdi tákirarlaw boyınsha test soraw-ları berilgen. Ayrıqsha ayta ketetuǵın jaǵday, hár bir mektep sabaqlıǵında til ósiriw (Awızsha hám jazba túrde) tapsırmalar berilgen. Bular oqıwshınıń bilimin rawajlandıradı. Keleshek jumıslarımızda, sabaq ótiwde, keleshek áwladtı tárbiyalaw islerinde bilimlendiriwdiń bunnan basqa da jańa usılların paydalanıw maqsetinde aldınǵı pedagogikalıq texnologiyalardan ónimli paydalanıw niyetindemiz.

Paydalanilgan ádebiyatlar:

1. Абдурахманов Ғ. А. Синтаксис осложненного предложения (структура и история). Москва: 1971.
2. Allaniyazova Sh., Таһирбергенов J. Qaraqalpaq tilin oqıtıwda innovatsiyalıq texnologiyalar. Nókis: «Bilim» baspası, 2015.
3. Баскаков А.Н. Предложение в современном турецком языке. Москва: «Наука» 1984.
4. Бердимуратов Е, Пирниязов Қ. Орта мектептерде қарақалпақ тилин оқытыў методикасы. Нөкис: 1998.
5. Ғуломов А., Асқаров М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: 1987.
6. Ғуламов А., Қадиров М. Она тилини ўқитиш методикаси. Тошкент: 2001.
7. Дәўлетов А. Ҳәзирги қарақалпақ тилинде қоспаланған жай гәплер. Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1976.
8. Дәўлетов М. Қарақалпақ тилинде гәптиң айырымланған ағзалары. Нөкис: 1979.
9. Дәўлетов М., Дәўенов Е. Қарақалпақ тили. Сегизинши класс ушын сабақлық. Нөкис: «Билим», 2006.
10. Dawletov M., Dawenov E., Qudaybergenov M. Qaraqalpaq tili. 8-klass ushın sabaqlıq. Nókis: «Bilim» 2014.
11. Dawletov A., Dawletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Sintaksis. Sabaqlıq. Nókis: «Bilim» 2009.
12. Есенов Қ. Қазақ тилиндеги күрделенген сөйлемдер. Алматы: 1974.
13. Есенов Қ. Сабақтас құрмалас сөйлемнің құрылысы. Алматы: 1982.
14. Закиев М.З. Современный татарский литературный язык. Синтаксис. Москва: «Наука» 1971.
15. Исабаев А. Қазақ тилин оқытыў методикасы, Ташкент: 2005.

16. Qudaybergenov M., Orınbaev T. Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı pánin oqıtıwda interaktiv texnologiyalardı qollanıw usılları. Nókis: 2016.
17. Қутлымуратов Б. Қарақалпақ тилин оқытыўдың айырым мәселелери» Нөкис: «Билим» баспасы.
18. Махмудов Н. Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент: «Фан» 1995.
19. Pirniyazova A. Qaraqalpaq tilin pedagogikalıq texnologiya tiykarında oqıtıw. Nókis: 2009.
20. Sayfullaeva R. va b. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. –Toshkent: 2009.
21. Сейдуллаева Д. Қарақалпақ тилиндеги кирис сөзлер, кирис сөз дизбеклери хәм кирис гәплер. Ташкент: «Фан» баспасы, 2007.
22. Хәзирги қарақалпақ тили. Синтаксис. Нөкис: «Билим» баспасы, 1996.
23. Тўхлиев Д. Шамсиева М, Зиядова Т. Ўзбек тилин ўқитиш методикаси. Ташкент: 2006.